

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Факультет історії та філософії
Кафедра історії України та спеціальних історичних дисциплін

К в а л і ф і к а ц і й н а р о б о т а

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

«Одеська наступальна операція 1944 року: події та аналіз історіографії» « The Odessa Offensive of 1944: Events and Analysis of Historiography »

Виконав: здобувач денної форми навчання

спеціальності 032 Історія та археологія

Освітня програма Історія та археологія

Ращупкін Богдан Юрійович

Керівник д.і.н., проф. Гончарук Т.Г. _____

Рецензент к.і.н., доц. Стоянова Г.М. _____

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ ____ від _____ 2025 р.

Захищено на засіданні ЕК № ____

протокол № ____ від _____ 2025 р.

Оцінка

_____/_____/____

(за національною шкалою, шкалою
ECTS, бали)

Завідувач кафедри

Голова ЕК

(підпис) БАЧИНСЬКА Олена
(прізвище, ім'я)

(підпис) БАЧИНСЬКА Олена
(прізвище, ім'я)

Одеса - 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	
ДОСЛІДЖЕННЯ ОДЕСЬКОЇ НАСТУПАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ.....	9
1.1. Історіографія проблеми.....	9
1.2. Джерельна база дослідження.....	16
1.3. Теоретико-методологічна основа роботи.....	21
РОЗДІЛ 2. ВОЄННО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ОДЕСЬКОЇ	
НАСТУПАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ.....	30
2.1. Ситуація на радянсько-німецькому фронті напередодні операції.....	30
2.2. Стратегічні цілі Ставки ВГК та командування Третього Українського фронту.....	35
2.3. Підготовка до наступу та розробка оперативного плану.....	39
РОЗДІЛ 3. ХІД ОДЕСЬКОЇ НАСТУПАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ	
(БЕРЕЗЕНЬ–КВІТЕНЬ 1944 Р.).....	46
3.1. Початок наступу радянських військ і прорив оборони противника.....	46
3.2. Розвиток наступу та визволення Одеси.....	50
3.3. Роль і внесок українських формувань у перебіг операції.....	54
РОЗДІЛ 4. НАСЛІДКИ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ОПЕРАЦІЇ	
4.1. Військово-політичні та соціально-економічні результати операції.....	59
4.2. Вплив визволення Одеси на подальший хід Другої світової війни.....	63
4.3. Аналіз відображення подій у радянській, українській та зарубіжній історіографії	66
ВИСНОВКИ.....	73
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	76
ДОДАТКИ.....	86

ВСТУП

Актуальність теми. Дослідження бойових дій на території України в період Другої світової війни, попри значний обсяг уже накопиченої історіографії, залишається одним із найбільш динамічних напрямів сучасної військово-історичної науки. Особливої актуальності ця проблематика набуває в умовах триваючої російсько-української війни, коли відбувається переоцінка ролі Червоної армії, військово-стратегічних рішень командування та впливу визвольних операцій на цивільне населення. У цьому контексті Одеська наступальна операція 26 березня – 14 квітня 1944 року виступає одним з ключових епізодів Другої світової війни на Півдні України. Вона стала завершальним етапом визволення Причорноморського регіону, створила передумови для Кримської стратегічної операції та суттєво змінила логістику й стратегічне становище німецько-румунського угруповання. Успішні дії 3-го та 4-го Українських фронтів забезпечили повернення Україні важливого морського порту – Одеси, що мало не лише військове, але й політичне значення.

Попри численні праці радянських військових істориків, а також сучасні дослідження (зокрема роботи О. Лисенка, В. Грицюка, М. Слободянюка та інших), комплексний аналіз операції у поєднанні з критичним оглядом історіографії все ще є недостатнім. Радянська історична школа часто подієво спрощувала перебіг операції, ідеологізувала оцінку командування, замовчувала втрати, недоліки планування та участь румунських військ. Сучасні ж дослідження нерівномірно висвітлюють проблеми бойового забезпечення, логістики, роль місцевого населення та стан міста на момент визволення. Актуальність роботи зумовлена також необхідністю переосмислення регіонального виміру війни, адже Одеська операція торкнулася соціально-економічних, демографічних та культурних аспектів життя Півдня України. Її всебічне вивчення дозволяє краще зрозуміти механізми радянського наступу 1944 року, особливості боротьби з групою армій «Південь» і «Південь-

Україна», а також політичні наслідки визволення Одеси. Наукова значимість теми визначається потребою відходу від радянських історичних міфів та формуванням сучасної української воєнної історії на основі критичного аналізу джерел. Застосування міждисциплінарних підходів – історіографічного, військово-оперативного, джерелознавчого та антропологічного дає змогу реконструювати повнішу картину подій весни 1944 р., оцінити реальний внесок окремих фронтів і армій, уточнити дані про втрати та роль союзників Німеччини.

Об’єкт дослідження – воєнні дії на Півдні України в період Дніпровсько-Карпатської стратегічної операції 1943–1944 рр.

Предмет дослідження – Одеська наступальна операція 1944 року, її стратегічні цілі, перебіг, результати та історіографічні інтерпретації.

Мета дослідження – комплексно проаналізувати Одеську наступальну операцію 1944 року та її висвітлення в історіографії різних періодів, виявити ключові тенденції, суперечності та прогалини у науковому вивченні подій.

Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі завдання:

1. Визначити передумови та стратегічні плани радянського командування під час підготовки Одеської операції.
2. Реконструювати перебіг бойових дій із використанням сучасних джерел, картографічних матеріалів та наукових праць.
3. Оцінити роль 3-го та 4-го Українських фронтів, окремих армій, флоту та партизанського руху.
4. Дослідити участь румунських військ та вплив фактору союзництва Німеччини.
5. Проаналізувати радянську, пострадянську та сучасну українську й зарубіжну історіографію операції.
6. Виявити ідеологічні схеми, неточності та суперечності у висвітленні операції в різні історичні періоди.

7. Окреслити значення Одеської наступальної операції у контексті визволення Півдня України та загального ходу Другої світової війни.

Методи дослідження. *Методи історіографічного аналізу* застосовано для вивчення різних наукових підходів; *проблемно-хронологічний* (відтворення динаміки бойових дій); *порівняльно-аналітичний* (співставлення радянських та сучасних інтерпретацій); військово-оперативний (аналіз структури та логіки наступальних дій військ). Використано також *статистичний метод* для уточнення втрат і чисельності угруповань, а джерелознавчий для критичної оцінки документів та мемуарів.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від 26 березня до 14 квітня 1944 року – часу проведення Одеської наступальної операції військами 3-го та 4-го Українських фронтів, яка завершилася визволенням Одеси та виходом радянських військ до узбережжя Чорного моря. Нижня межа зумовлена переходом Червоної армії до рішучого наступу на південно-західному напрямку після успіхів Дніпровсько-Карпатської стратегічної операції, а верхня – завершенням організованого опору німецько-румунських військ у районі Одеси та стабілізацією фронту на рубежі Дністра. Окремі сюжети роботи, пов'язані з підготовкою операції та її наслідками, дозволяють залучати ширший контекст подій кінця 1943 – другої половини 1944 рр., однак аналітичне ядро дослідження зосереджене саме на подіях весни 1944 року.

Географічні межі: дослідження охоплюють південний відтинок радянсько-німецького фронту в межах сучасної Південної України, насамперед територію Одеської області з фокусом на місто Одесу як стратегічний морський порт та вузол комунікацій. У полі зору роботи перебувають райони наступу радянських військ від лінії Південний Буг – Дністер у напрямку на Миколаїв, Роздільну, Тирасполь, Аккерман (БілгородДністровський), а також прибережні території Чорного моря, що мали важливе значення для взаємодії сухопутних військ із силами Чорноморського флоту. За необхідності аналіз виходить за межі

безпосереднього Одеського операційного району, враховуючи вплив суміжних ділянок фронту Правобережної України, які визначали загальну оперативно-стратегічну ситуацію на Півдні.

Теоретичним підґрунтям дослідження послуговували праці авторів, які комплексно висвітлюють український вимір Другої світової війни та стратегічні аспекти бойових дій на території України: П.П. Брицького, М.В. Ковалю, К. Є. Науменка, М. В. Кучера, І.К. Патриляка, М.А. Боровика, Я. Грицака, Ф. Левітаса, а також колективні видання «Від Рейхстагу до Івдзіми. У полум'ї війни. Україна та українці у Другій світовій», «Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації», «Україна. Хроніка визволення», «Війна. Грані», «Україна в XX столітті (1900–2000)» тощо. Ці праці дозволяють розглядати Одеську операцію в контексті загальної еволюції воєнних дій, трансформації радянської стратегії та місця України в антигітлерівській коаліції.

Важливе місце у формуванні теоретико -методологічної бази посідають спеціальні військово-історичні дослідження, присвячені стратегічним та фронтовим операціям на території України: праці В. М. Грицюка, О. Є. Лисенка, Р. І. Пилявця, С. В. Сидорова («Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 роках»; «Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України»), дослідження Л. П. Кривизюка щодо оперативного мистецтва рухомих з'єднань, роботи М. Г. Крома, С. Є. Хлоня, А. Я. Сала, а також узагальнюючі видання радянського періоду («Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.», «История второй мировой войны 1939–1945 гг.»). Вони забезпечують понятійно-категоріальний апарат та методику аналізу наступальних операцій, у тому числі Одеської.

Безпосередньо для реконструкції перебігу Одеської наступальної операції та її оцінки використовуються праці Є. Ф. Безродного («Одеська наступальна операція 1944 р.»), В. М. Грицюка та О. Є. Лисенка (статті про

весняний наступ українських фронтів, завершальні операції Червоної армії на території України, енциклопедична стаття «Одеська наступальна операція 1944»), а також збірники документів і наукові видання Національного музею історії України у Другій світовій війні («Полиновий травень 44-го», воєнно-історичні збірники, електронні фахові журнали). Соціальний та регіональний вимір дослідження спирається на праці, присвячені історії Одеси та Одещини в роки війни й окупації: роботи В.І. Аврамової, О. В. Бабіч (про становище жінок, структуру органів соціального забезпечення, особливості окупаційної адміністрації), Т. С. Вінцовського, Н. Сафонової, збірники документів «Окупація. Одеса, 1941–1944», «Одеський порт: 1941–1944 роки, окупація», «Книга скорботи України. Одеська область», «Реабілітовані історією. Одеська область» та матеріали державних архівів. Вони дають змогу пов'язати військово-оперативний аспект із повсякденним життям міста та демографічними наслідками бойових дій.

Зарубіжні та узагальнюючі студії, зокрема праці В. Косика, Ю. Лібера, а також мемуарна література (Г. К. Жуков, В. І. Чуйков, І. А. Плієв та ін.) дозволяють зіставити різні національні наративи, виявити ідеологічні акценти радянської історіографії та запропонувати більш збалансоване бачення місця Одеської наступальної операції у загальному контексті Другої світової війни.

Наукова новизна полягає у поєднанні військово-оперативного аналізу з глибоким історіографічним оглядом, що дозволяє: системно зіставити радянські, українські та зарубіжні трактування перебігу операції; уточнити дані про стратегічні цілі командування та реальні результати операції; виявити малодосліджені аспекти, зокрема логістичні труднощі, стан комунікацій та реакцію цивільного населення; простежити трансформацію оцінок операції у контексті сучасної політики пам'яті.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання його результатів у навчальному процесі, при підготовці наукових статей,

регіональних історичних досліджень, у роботі музеїв, а також у формуванні сучасної української воєнно-історичної наративної традиції.

Апробація роботи. Основні положення дослідження представлені на наукових конференціях із військової історії, краєзнавства та досліджень Другої світової війни, а також використані в освітніх програмах університетів. Структура роботи включає вступ, три розділи з підрозділами, висновки, список джерел та додатки.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ОДЕСЬКОЇ НАСТУПАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ

1.1. Історіографія проблеми

У процесі дослідження Одеської наступальної операції 1944 року було опрацьовано значний корпус наукових, довідкових, мемуарних та публіцистичних праць, які безпосередньо або опосередковано стосуються перебігу бойових дій на Півдні України, діяльності Українських фронтів, ситуації в Одесі та на Одещині в роки Другої світової війни. Сформований таким чином масив літератури доцільно умовно поділити на три основні групи: 1) наукові, довідкові та публіцистичні напрацювання радянського періоду, у яких Одеська операція розглядалася в межах офіційної воєнно-історичної концепції;

2) праці зарубіжних дослідників та представників української еміграції, а також окремі студії, присвячені загальноєвропейському контексту бойових дій та політики пам'яті;

3) сучасні дослідження українських істориків, що запропонували нові підходи до аналізу стратегічних операцій на території України, зокрема Дніпровсько-Карпатської та Одеської наступальної операцій, а також регіональні студії з історії Одеси й Одещини в роки війни. Одеська наступальна операція 1944 р., яка стала одним із завершальних етапів Дніпровсько-Карпатської стратегічної наступальної операції, тривалий час залишалася у тіні більш «канонізованих» сюжетів радянсько-німецької війни – битви за Дніпро, Корсунь-Шевченківської операції, визволення Києва та Криму.

Попри це, у вітчизняній та зарубіжній історіографії накопичено значний масив праць, присвячених як власне операції, так і ширшому контексту дій Українських фронтів на території України у 1944 р. [6; 20; 21; 25; 70; 71]. Огляд цього корпусу дозволяє виділити кілька хронологічних та проблемно-

тематичних пластів, що суттєво різняться за методологією, джерельною базою та інтерпретаціями.

1. Радянська історіографія: канон «визвольного походу» та міфологізація перемоги. Перше підґрунтя становлять радянські узагальнюючі праці, у яких Одеська наступальна операція розглядалася переважно як складова «визвольної місії» Червоної армії на території України. Базові наративні рамки були сформовані у фундаментальних виданнях «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу» та сьомому томі «Історії Української РСР» [36; 54]. У цих працях події 1944 р. подаються у жорстко унормованій схемі: стратегічна ініціатива Червоної армії, послідовність наступальних операцій Українських фронтів, «визволення» території республіки та всенародна підтримка радянської влади.

У цьому ж ключі написані й класичні роботи радянських істориків М. Ковалю та М. Ковалю у співавторстві, де Україна у Другій світовій війні постає передусім як театр бойових дій радянського фронту, а не як окремий суб'єкт із власною політичною та соціальною динамікою [39;38]. Узагальнюючі схеми, закріплені у радянських довідниках та навчальних виданнях, фактично «зашили» Одеську операцію у канон фронтової історії, не виділяючи окремо ні специфіки театру бойових дій Півдня України, ні регіональних наслідків боїв за Одещину. Спеціальні сюжети, пов'язані з наступальними операціями 1944 р., розроблялися у колективних працях на кшталт «Україна в полум'ї війни: 1941–1945», де поруч із дослідженнями Корсунь-Шевченківської, Кіровоградської, Житомирсько-Бердичівської, Кримської операцій м іститься й нарис Є. Безродного про Одеську наступальну операцію [6; 7; 45; 79; 80].

У цих роботах домінує оперативно-стратегічний підхід: автори детально реконструюють склад військ, хід боїв, роль командування Українських фронтів, однак практично не ставлять питань про «ціну перемоги», масштаби втрат чи вплив операцій на цивільне населення. Важливе місце у формуванні образу Одеської операції посіли мемуари радянських воєначальників – Г. Жукова, В.

Чуйкова, І. Плієва, а також узагальнюючі праці з історії наступу Червоної армії на Правобережній Україні та у Криму [18; 30; 63; 84]. У них Одеська операція подається як закономірний успіх радянського командування, досягнутий завдяки «майстерному маневру» та «героїзму радянських воїнів», що відповідало офіційній риторичній лінії часу. Водночас у мемуарній літературі майже повністю відсутня рефлексія щодо суперечливих аспектів радянської військової політики – мобілізаційних практик, використання штрафних підрозділів, масштабів безповоротних втрат, що з сучасних позицій є очевидним обмеженням цієї джерельної групи [16; 53; 66].

Радянська історіографія фактично ігнорувала українську перспективу – як окремішній досвід населення, так і специфіку участі українців у військах Українських фронтів. Навіть там, де йшлося про «внесок України у перемогу», наголос робився головно на мобілізаційних показниках та виробничих успіхах, а не на складних дилемах, з якими зіткнулося населення окупованих і фронтових територій [53; 55; 74; 75]. У результаті Одеська наступальна операція постала у радянському каноні як один із «епізодів звільнення» без належного аналізу її місця у воєнно-політичній історії регіону.

2. Зарубіжні та еміграційні студії: альтернативні оптики.

У працях еміграційних та західних істориків, які з'являлися паралельно або вже після завершення «радянського періоду», увага зосереджується не стільки на окремих операціях, скільки на українському вимірі Другої світової війни загалом. Дослідження В. Косика «Україна і Німеччина у Другій світовій війні» запропонувало іншу оптику розгляду бойових дій на території України, акцентувавши увагу на політиці німецького окупаційного режиму, ролі українського питання в стратегії Райху та складних взаєминах між різними акторами війни [43].

Для розуміння дискурсу «тотальних війн» важливе місце займають праці Ю. Лібера, який розглядає події 1914–1954 рр. як єдиний період насильницьких трансформацій, у тому числі й визвольних кампаній 1944 р., у контексті

творення модерної України [52]. У цих роботах Одеська наступальна операція не виступає окремим об'єктом аналізу, але вписується у загальний сюжет завершального етапу Другої світової війни на Східному фронті, що дозволяє порівнювати радянські інтерпретації з більш плюралістичними західними підходами. Окремий пласт становлять праці, присвячені демографічним, соціальним та політико-правовим наслідкам війни на українських теренах. Дослідження О. Лисенка, Р. Пилявця, Л. Рибченка, Я. Шторгіна окреслюють проблематику людських втрат, мобілізаційних ресурсів та репресивних практик радянського режиму, що прямо чи опосередковано стосується оцінки наступальних операцій 1944 р. [50; 66; 72; 88]. Саме ці роботи створюють підґрунтя для переосмислення «переможного» радянського канону, у тому числі й щодо боїв за Одещину.

3. Сучасна українська воєнно-історична школа: від переосмислення до системного аналізу. Після 1991 р. відкриття архівів, зняття грифів секретності з воєнно-історичних матеріалів та формування україноцентричного підходу стали передумовами якісної зміни дослідницьких акцентів. Саме в цей період з'являються узагальнюючі праці з історії Другої світової війни в українському вимірі, які намагаються поєднати баталістичний, соціально-історичний та політико-правовий аналіз [19; 42; 48; 52; 62; 76; 77].

Центральне місце в сучасній українській воєнно-історичній школі посідають роботи В. Грицюка, О. Лисенка та їхніх колег, присвячені стратегічним і фронтовим операціям на території України у 1943–1944 рр. [20; 21; 25; 70; 71]. У монографії «Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України» та колективній праці «Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 роках» автори системно розглядають усі основні наступальні дії Українських фронтів, у тому числі й Одеську операцію, аналізуючи співвідношення сил сторін, замисел командування, логістику, темпи наступу й оперативні результати [25; 70; 71].

Важливо, що ці дослідження уже не обмежуються «офіційною» радянською версією: автори використовують широкий масив документів, у тому числі раніше закритих, залучають методи порівняльного аналізу та намагаються поставити питання про ефективність прийнятих рішень і реальну «ціну перемоги». У статтях «Весняний наступ Українських фронтів» та «Найбільша воєнна операція на українських теренах» В. Грицюк та О. Лисенко розглядають Одеську наступальну операцію у контексті загальної логіки весняної кампанії 1944 р., підкреслюючи її значення для виходу радянських військ до кордонів Румунії та завершення вигнання нацистських військ з Півдня України [20; 21]. Окремі енциклопедичні статті («Одеська наступальна операція 1944», «Другий Український фронт», «Третій Український фронт») фіксують усталений на сьогодні в академічному середовищі погляд на основні параметри операції – часові рамки, склад залучених сил, ключові етапи та наслідки [24; 38; 40].

Суттєвий внесок у переосмислення подій 1944 р. зроблено у колективних збірниках документів і матеріалів – «Україна. Хроніка визволення», «Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації», «Полиновий травень 44-го», де поряд із оперативними зведеннями, наказами, звітами військового командування публікуються також свідчення очевидців, документи про втрати, репресії та повоєнну пам'ять [64; 76; 77].

Для дослідження Одеської операції ці видання є важливими тим, що дозволяють співставити офіційні звіти зі свідченнями учасників боїв та цивільного населення регіону. Окрему групу сучасних праць становлять дослідження, присвячені окремим видам збройних сил і, зокрема, участі бронетанкових військ у наступальних операціях 1944 р. Монографія Л. Кривизюка та О. Юрчука «Танки і танкові війська: вчора, сьогодні, завтра» аналізує роль бронетанкових з'єднань у прориві оборони противника, маневрах на південному крилі фронту, що важливо для уточнення характеру бойових дій під час визволення Одещини [44; 73].

Таким чином, сучасна українська воєнно-історична школа забезпечує методологічну основу для комплексного дослідження Одеської наступальної операції, поєднуючи аналіз оперативно-стратегічних рішень із увагою до соціальних і демографічних наслідків війни. Окремий, надзвичайно важливий для цього дослідження пласт становлять регіональні студії, присвячені історії Одеси та Одеської області у роки війни, які безпосередньо торкаються і проблематики визволення міста навесні 1944 р. Уже в радянський час формувався специфічний «міф героїчної Одеси», підтримуваний виданнями на кшталт «Героїчна Одеса», мемуарною літературою, ювілейними публікаціями до річниць визволення [17; 61; 74; 90].

У цих роботах Одеська операція розглядається як кульмінація «героїчного шляху міста-героя», однак без глибшого аналізу її воєнно-історичного та соціального виміру. Після здобуття Україною незалежності регіональна історіографія Одеси зазнала відчутного оновлення. Дослідження В. Аврамової висвітлюють становище міста у 1941–1944 рр., інфраструктурні та демографічні зміни, пов'язані як з окупаційним режимом, так і з визволенням [1]. Праці О. Бабіч, присвячені повсякденню жінок в окупованій Одесі та функціонуванню органів соціального забезпечення румунської адміністрації, демонструють, що події весни 1944 р. стали не лише військовим, а й глибоко соціальним зламом у житті місцевого населення [2; 3; 4].

Важливим джерелом для реконструкції подій перед і під час визволення міста є документальні збірки «Окупація. Одеса, 1941–1944», «Книга скорботи України. Одеська область», публікації Державного архіву Одеської області, праці з серії «Реабілітовані історією» [37; 58; 65; 15; 57]. Вони дозволяють простежити не лише військовий аспект Одеської операції, а й долю жертв окупаційного режиму, репресованих, розстріляних перед відступом нацистів, що суттєво коригує тривалий час домінуючу «святкову» картинку визволення [60]. Окрема група робіт стосується діяльності українського підпілля та ОУН на

Одещині, зокрема праці О. Сафонові та дослідження українського самостійницького підпілля у Трансністрії [12; 69].

У них визволення Одеси 1944 р. постає не лише як результат радянського наступу, а й як подія, що вплинула на долю націоналістичного підпілля, структуру місцевих соціальних сил та подальшу політику радянської влади щодо регіону. По суті, сучасний стан історіографії Одеської наступальної операції 1944 р. можна охарактеризувати як достатньо репрезентативний у плані опису хронології боїв, складу військ і стратегічних результатів, але водночас фрагментарний щодо комплексного поєднання воєнно-оперативного, соціального й регіонального вимірів. Радянська історіографія заклала стійкий нормативний канон, який наголошував на «визвольній місії» Червоної армії та героїзмі воїнів, але замовчував складні питання ціни перемоги, суперечливості радянської політики й багатовимірності локального досвіду населення [36; 39; 54].

Сучасні українські дослідження значно просунулися упереоосмисленні загальної картини наступальних операцій 1944 р., однак Одеська операція найчастіше розглядається як епізод ширших стратегічних побудов – Дніпровсько-Карпатської чи загалом «весняної» кампанії Українських фронтів [20; 21; 25; 70; 71; 77]. Регіональні студії з історії Одеси часів окупації, підпілля, Голокосту, повсякденного життя дають багатий матеріал, але лише спорадично поєднуються з аналізом власне бойових дій весни 1944 р. [1–4; 12; 15; 37; 57; 58; 65].

Отже, існує очевидна потреба у спеціальному дослідженні, яке поєднає аналіз оперативно-стратегічного виміру Одеської наступальної операції з історіографічним оглядом різних наукових традицій її висвітлення та врахує локальний досвід Одеси та Одещини у ширшому контексті завершального етапу Другої світової війни на українських теренах. Саме на заповнення цієї прогалини й орієнтоване дане магістерське дослідження.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база магістерської роботи є багатокомпонентною та поєднує опубліковані й неопубліковані матеріали різного походження – від офіційних документів і статистики до мемуарів, регіональних студій та електронних ресурсів. Така розмаїтість дозволяє не лише реконструювати перебіг Одеської наступальної операції 1944 р., але й перевіряти дані шляхом взаємного звіряння різних типів джерел, що особливо важливо з огляду на ідеологічну заангажованість частини воєнного нарративу радянського періоду.

Говорячи про першу, слід виокремити документальні збірники, підготовлені провідними науковими інституціями України. Насамперед ідеться про колективні видання, присвячені визволенню України від нацистської окупації та завершальному етапу Другої світової війни на її території: «Україна. Хроніка визволення: дослідження, документи, свідчення» [77], «Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги)» [76], збірник «Полиновий травень 44-го: дослідження, документи, свідчення» [64]. У цих виданнях опубліковано тексти директив Ставки Верховного Головнокомандування, накази командування Українських фронтів, бойові донесення, зведення про хід операцій, а також свідчення очевидців подій. Вони дають змогу прослідкувати загальну логіку весняного наступу 1944 р., у який вписується Одеська операція, уточнити хронологію, склад угруповань, напрями головних ударів, характер взаємодії фронтів та рівень опору противника [21; 25; 59; 63; 70; 71].

Окрему групу становлять енциклопедичні та довідкові видання, що фіксують усталені наукові уявлення про ключові події та діячів. До них належать статті в «Енциклопедії історії України» – про Одеську наступальну операцію, Другий та Третій Українські фронти, воєначальників (І. Конєва, Р. Малиновського тощо) [24; 31; 38; 40]. Ці матеріали важливі тим, що узагальнюють попередні дослідження, синхронізують хронологію й понятійний апарат, пропонують концентровані оцінки ролі окремих операцій у загальному

перебігу війни. Не менш значущими є статистичні та довідкові публікації, які дозволяють перевіряти та конкретизувати числові показники людських втрат, мобілізаційних ресурсів, демографічних змін. Такі відомості містяться в збірнику «Україна за п'ятдесят років (1917–1967). Статистичний довідник» [75], у працях, присвячених людським і демографічним втратам України у війні [16; 50; 66; 88]. Дані цих видань використовуються для зіставлення радянських офіційних оцінок із результатами сучасних підрахунків, що дозволяє критичніше оцінювати «переможні» рапорти воєнного часу.

Другий великий блок опублікованих джерел становить наукова та науково-популярна література, яка, з одного боку, є результатом інтерпретації подій, а з іншого спирається на широку джерельну базу і містить посилання на архівні документи, що не завжди доступні безпосередньо. Особливо важливими є праці, присвячені стратегічним і фронтовим операціям на території України у 1943 – 1944 рр. Це, насамперед, монографія В. Грицюка «Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України» [25] та колективна праця «Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 роках» [70; 71]. У цих виданнях на основі великого масиву архівних документів і бойових донесень розглянуто місце Одеської наступальної операції в структурі Дніпровсько-Карпатської та Кримської операцій, проаналізовано співвідношення сил сторін, особливості маневрування військ, проблеми забезпечення наступу. Для магістерського дослідження ці праці виступають як «посередник» між архівною базою та сучасною аналітичною реконструкцією подій [20; 21; 44].

Важливими є також статті В. Грицюка та О. Лисенка в наукових журналах, присвячені весняному наступу Українських фронтів і завершальним операціям Червоної армії на території України [20; 21; 23]. Вони уточнюють деталі ходу операцій, подають зіставлення радянських бойових звітів із матеріалами «закритих» воєнно-історичних досліджень радянського часу [22], звертають увагу на маловідомі аспекти командування та взаємодії

фронтів. Спеціалізовані дослідження окремих операцій (Корсунь-Шевченківська, Проскурівсько-Чернівецька, Житомирсько-Бердичівська, Кіровоградська, Кримська) [7; 18; 33; 44; 45; 68; 79–81] дозволяють порівнювати Одеську операцію з іншими наступальними діями 1944 р., виявляти спільні риси та відмінності щодо темпів наступу, характеру оточення угруповань противника, ролі танкових з'єднань [73]. Це дає змогу розмістити Одеську операцію не ізольовано, а як елемент ширшої системи наступальних дій Українських фронтів.

Окремий блок становлять узагальнюючі студії з історії України у Другій світовій війні – праці П. Брицького, М. Ковалю, І. Патриляка, М. Боровика, Ф. Левітаса, Я. Грицака, колективні видання під редакцією В. Смоля, а також роботи, підготовлені Інститутом історії України НАН України [8; 16; 19; 35; 39; 48; 52; 62; 76]. У цих працях унаочнено загальний контекст війни на українських теренах, показано місце операцій 1944 р. у процесі вигнання нацистських військ з України, окреслено політичні, соціальні та демографічні наслідки війни. Важливим доповненням до них є книжки, орієнтовані на ширшу аудиторію, але написані на серйозному джерельному ґрунті: «Від Рейхстагу до Івдзіми. У полум'ї війни. Україна та українці у Другій світовій» [9], «Війна. Грані» [10], «Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни» [55], праці Я. Файзуліна та В. Кіпіані [36; 85]. Вони дозволяють побачити, як формувався сучасний образ війни в публічному просторі та який «наратив перемоги» пропонується українському суспільству сьогодні.

Для висвітлення місцевого виміру Одеської наступальної операції особливе значення мають регіональні дослідження з історії Одеси та Одеської області в роки Другої світової війни. Серед них праці В. Аврамової, у яких простежено становище Одеси в 1941–1944 рр., трансформацію міського простору та життя населення від окупації до звільнення [1]. Дослідження О. Бабіч зосереджені на соціальній історії міста – становищі жінок в умовах окупаційного режиму, структурі органів соціального забезпечення румунської

адміністрації, специфіці взаємодії населення з владою [2–4]. Вони дозволяють поєднати аналіз військових подій із вивченням повсякдення та соціальних наслідків визволення Одеси. Надзвичайно важливими для дослідження є документальні видання, присвячені саме Одещині: «Книга скорботи України. Одеська область» [37], альбом-дослідження «Окупація. Одеса, 1941–1944» [58], збірка «Одеський порт: 1941–1944 роки, окупація» [57], публікації Національного музею історії України у Другій світовій війні до річниць визволення міста [17; 61; 64]. У них вміщено численні свідчення про масові розстріли, депортації, останні акції насильства перед відступом нацистів [60], що дає змогу зрозуміти, у яких умовах відбувалося військове звільнення Одеси й яка була «гуманітарна» ціна цієї операції.

Окрему групу становлять праці, присвячені націоналістичному та самостійницькому підпіллю на Одещині та в Трансністрії [12; 69]. Вони вводять до обігу джерела, які раніше замовчувалися або маргіналізувалися радянською історіографією, і дозволяють розглянути визволення Одеси 1944 р. як подію, що вплинула на конфігурацію сил у регіоні, на долі учасників підпільних структур та подальшу політику радянської влади.

Важливим, хоча й специфічним компонентом джерельної бази є мемуарна література. Спогади радянських воєначальників Г. Жукова, В.Чуйкова, І. Плієва [30; 63; 84] дають цінну інформацію про бачення операції «згори»: мотиви прийняття рішень, взаємини між фронтами, оцінку дій противника. Водночас ці джерела виразно суб'єктивні, добір фактів у них підпорядкований логіці виправдання або підкреслення власної ролі, тому вони використовуються в роботі переважно в зіставленні з оперативними документами й сучасними дослідженнями [21; 22; 25; 70].

Додатковий матеріал про сприйняття визволення Одеси населенням, особливості повоєнної пам'яті, формування образу «героїчного міста» дають публіцистичні видання та ювілейні збірники, присвячені річницям звільнення [14; 17; 61; 74; 90]. Хоча вони теж несуть на собі відчутний ідеологічний

відбиток, їхній аналіз дозволяє простежити еволюцію наративів про Одеську операцію в радянський та пострадянський періоди.

Окремий, надзвичайно важливий пласт джерельної бази становлять архівні документи, насамперед фондів Державного архіву Одеської області та архівів Служби безпеки України [26–28]. У них зосереджені: - донесення місцевих органів влади та партійних структур про наслідки бойових дій і стан міста після звільнення; - матеріали слідчих справ щодо колабораціонізму, діяльності окупаційної адміністрації, воєнних злочинів; документи радянських спецслужб про настрої населення, поведінку військовослужбовців, факти мародерства, репресій тощо [22; 65; 72].

Важливими для дослідження Одеської операції є також фонди, що містять воєнно-оперативну документацію – бойові зведення, оперативні карти, накази фронтових і армійських штабів, звіти про проведення окремих етапів наступу. Частина таких матеріалів увійшла до згаданих вище документальних збірників [59; 63; 70; 71], однак ще значний корпус зберігається в архівах у вигляді неопублікованих справ. Залучення цих джерел дозволяє уточнювати географію боїв, темпи просування військ, реальні масштаби втрат і співвідносити їх із офіційними звітами, які нерідко мали пропагандистський характер [16; 50; 66].

Архівні матеріали використовуються у роботі не ізольовано, а в комплексі з опублікованими документами та науковою літературою. Такий підхід дає змогу уникати прямого перенесення радянських оцінок подій, виявляти внутрішні суперечності в документах різного походження та формувати більш зважену реконструкцію перебігу Одеської наступальної операції.

Загалом джерельна база дослідження є репрезентативною та збалансованою: вона охоплює як офіційні документи та статистику, так і регіональні матеріали, мемуари, сучасні наукові інтерпретації. Водночас окремі групи джерел мають свої обмеження. Радянські видання часто відзначаються ідеологічною заданістю та тенденційним добором фактів [36; 39; 54]; мемуарні

свідчення нерідко містять суб'єктивні оцінки та помилки в деталях [30; 63; 84]; частина документів залишається фрагментарною або збереглася не повністю [26–28; 58]. Саме тому у роботі застосовується принцип критичного джерелознавчого підходу: кожне свідчення розглядається в контексті його походження, часу створення, мети укладання та подальшої рецепції. Комбінування різних типів джерел від директив Ставки й оперативних зведень до регіональних збірників і архівних справ дозволяє мінімізувати вплив упереджень окремих авторів або інституцій і створити багатовимірну картину Одеської наступальної операції 1944 року.

1.3. Теоретико-методологічна основа роботи

Теоретико-методологічна основа дослідження Одеської наступальної операції 1944 року ґрунтується на поєднанні загальнонаукових принципів пізнання, спеціально-історичних методів та сучасних концепцій воєнної, політичної та соціальної історії Другої світової війни. Вибір методологічного інструментарію зумовлений як специфікою об'єкта стратегічної наступальної операції на Півдні України, так і предметом дослідження, який включає не лише реконструкцію перебігу бойових дій, а й аналіз історіографічних підходів до їх висвітлення, джерельної бази та регіонального виміру подій [20; 21; 25; 70; 71].

Базовими для роботи є принцип історизму та принцип об'єктивності, які традиційно виступають методологічним «каркасом» сучасних досліджень Другої світової війни [8; 16; 36; 39]. Принцип історизму передбачає розгляд Одеської наступальної операції в конкретному історичному контексті – як складової Дніпровсько-Карпатської стратегічної операції, завершального етапу вигнання нацистських військ з території України та виходу Червоної армії до кордонів Румунії [21; 25; 59; 70; 71; 79]. Події весни 1944 р. аналізуються з урахуванням передісторії (кампанії 1943 р., битви за Дніпро, попередніх

наступальних операцій Українських фронтів) та подальших наслідків для воєнно-політичного становища в регіоні [7; 18; 33; 44; 45; 79–81].

Принцип об'єктивності реалізується через критичне ставлення до джерел і відмову від відтворення готових схем радянської воєнно-історичної традиції, яка довгий час формувала нормативний образ «звільнення України» [36; 39; 54]. При аналізі Одеської операції враховується ідеологічна зумовленість радянських праць, селективний характер добору фактів у мемуарній літературі воєначальників [30; 63; 84], а також специфіка сучасних переосмислень, що акцентують на «українському вимірі» війни та вартості перемоги для населення республіки [16; 42; 48; 52; 62; 66; 88]. Залучення різнотипних джерел – від оперативних документів до регіональних збірників і статистичних довідників – дає змогу зіставляти свідчення, виявляти суперечності й уникати однобічних інтерпретацій [25; 64; 70; 71; 75; 77]. Теоретично дослідження спирається на низку концепцій, вироблених сучасною історіографією Другої світової війни.

1. Концепція «тотальної війни» та «українського виміру». У працях Ф. Левітаса, Ю. Лібера, І. Патриляка, М. Боровика, В. Косика та інших авторів українські події Другої світової розглядаються в межах багаторівневого конфлікту, що поєднував воєнний, ідеологічний та соціальний виміри [43; 48; 52; 62]. Одеська наступальна операція в такій оптиці постає не лише як військовий епізод радянсько-німецького фронту, а як частина масштабного процесу трансформації політичного простору Східної Європи та переоформлення кордонів і режимів влади.

2. Україна як окремий суб'єкт війни. Узагальнюючі студії з історії України у XX ст. та спеціальні дослідження про участь українців у фронтових діях і внесок України в розгром нацизму [8; 16; 19; 35; 39; 42; 53; 55; 76; 77; 85] дозволяють інтерпретувати Одеську операцію в контексті затвердження українського чинника у воєнній історії. Цей підхід передбачає увагу не лише до дій командування фронтів, а й до людського потенціалу, демографічних та матеріальних втрат, які понесло населення України [16; 42; 50; 66; 75; 88].

3. Регіональний (локальний) підхід. Дослідження історії Одеси та Одещини у роки війни, зокрема праці В. Аврамової, О. Бабіч, Т. Вінцовського, О. Сафонової, збірники «Книга скорботи України. Одеська область», «Окупація. Одеса, 1941–1944», видання музеїв і архівів [1–4; 12; 15; 37; 57; 58; 60; 61; 64; 65; 90], задають перспективу, в якій Одеська наступальна операція розглядається як подія, що завершила тривалий окупаційний період, вплинула на структуру місцевого соціуму, конфігурацію політичних сил та колективну пам'ять про війну. Такий підхід поєднує воєнну історію з історією повсякдення, регіональними студіями та історією пам'яті [9; 10; 17; 34; 61; 74; 77].

4. Оперативно-стратегічний та військово-теоретичний підходи. Роботи В. Грицюка, О. Лисенка, Л. Кривизюка, О. Юрчука, а також колективні праці, присвячені стратегічним та фронтовим операціям, танковим військам, оперативному мистецтву рухомих з'єднань [20; 21; 25; 33; 44; 68; 70; 71; 73], задають важливу рамку для аналізу Одеської операції як частини великої наступальної кампанії. З них запозичуються понятійний апарат (оперативно-стратегічний рівень, фронтові та армійські операції, оперативний прорив, маневр, оточення тощо) та критерії оцінки результатів операції. У ході дослідження використовувалися загальнонаукові методи логічного та теоретичного рівня:

- аналіз і синтез – виділення ключових структурних елементів Одеської операції (етапи наступу, угруповання військ, напрямки ударів), а також для поєднання воєнно-оперативного, політичного та соціального аспектів у єдину логічну картину [20; 21; 25; 44; 70; 71];

- індукція та дедукція – перехід від конкретних фактів (бойових епізодів, локальних свідчень, статистичних даних) до більш загальних висновків про характер операції та її місце в кампанії 1944 р., і навпаки;

- системний підхід – розгляд Одеської наступальної операції як елементу цілісної системи стратегічних дій Українських фронтів та загальної стратегії антигітлерівської коаліції [21; 25; 52; 59; 70; 77];

- статистичний метод – аналіз чисельності угруповань, темпів наступу, втрат особового складу й техніки, а також демографічних показників і людських втрат на території України [16; 50; 66; 75; 88]. Застосування статистичного аналізу у поєднанні з якісним воєнно-історичним описом дозволяє не лише реконструювати хід боїв, але й осмислити «матеріальну» та «людську» ціну проведення операції [16; 42; 53; 66].

Для досягнення поставленої мети залучено широкий спектр спеціально-історичних методів, які відповідають змісту розділів магістерської роботи.

1. Проблемно-хронологічний метод використано для виділення ключових проблемних вузлів у розвитку воєнних дій (підготовка операції, початковий етап наступу, прорив оборони противника, бої за підходи до Одеси, штурм міста, подальше просування на захід) та їх послідовного аналізу в хронологічному порядку [6; 20; 21; 24; 25; 59; 70; 71].

2. Порівняльно-історичний метод застосовано для зіставлення Одеської операції з іншими наступальними операціями Українських фронтів – Житомирсько-Бердичівською, Кіровоградською, Корсунь-Шевченківською, Проскурівсько-Чернівецькою, Кримською, Рівненсько-Луцькою тощо [7; 18; 33; 44; 45; 68; 79–81]. Це дало можливість виокремити спільні риси (характер наступу, роль бронетанкових з'єднань, проблема прориву укріплених рубежів) та специфічні особливості Південно-Західного театру бойових дій.

3. Історико-типологічний та історико-генетичний методи використано при аналізі еволюції історіографічних підходів: від радянських узагальнень, які вибудовували схему «визвольного походу», до сучасних українських студій, що наголошують на українському вимірі війни, багатовимірності досвіду населення й деідеологізації воєнного нарративу [8; 16; 19; 36; 39; 42; 48; 52; 62; 76; 77; 85].

4. Методи історіографічного аналізу – систематизація й класифікація праць (радянських, еміграційних, західних, сучасних українських), виявлення їхніх провідних концептуальних ліній, ідейних та методологічних домінант, а

також рецепції Одеської наступальної операції у різні періоди [6–10; 19; 22; 36; 39; 42; 48; 52; 62; 70; 71; 76; 77; 85; 89].

5. Джерелознавчий та архівознавчий методи застосовано при роботі з документальними збірниками, опублікованими та неопублікованими архівними матеріалами, статистичними довідниками, мемуарами [9; 10; 16; 25; 26–28; 37; 42; 50; 57; 58; 64; 66; 70; 71; 75–77]. Оцінювалися походження документів, умови їх створення, ступінь репрезентативності, наявність ідеологічних нашарувань, суперечності між різними групами джерел.

6. Контент-аналіз і елементи дискурс-аналізу використано під час вивчення радянських воєнно-історичних публікацій, ювілейних видань, сучасних популярних книжок та електронних матеріалів, присвячених визволенню Одеси [9; 10; 17; 29; 34; 60; 61; 72; 74; 77; 88]. Це дозволило виявити стійкі сюжетні схеми, міфологеми, зміни у трактуванні ролі України та її регіонів у війні. Незважаючи на те, що дослідження за своїм змістом належить до галузі новітньої історії України, його методологічна основа свідомо виходить за межі суто «класичної» воєнно-політичної історії та спирається на комплекс міждисциплінарних підходів. Такий підхід зумовлений природою самої проблематики: Одеська наступальна операція 1944 року розглядається не лише як сукупність бойових дій, а як подія, що мала довготривалі політичні, соціальні та культурні наслідки для регіону, України загалом і системи міжнародних відносин у післявоєнній Європі [20; 21; 25; 52; 70; 71].

У роботі використовуються елементи політичної науки та міжнародних студій. Спираючись на узагальнюючі дослідження з історії Другої світової війни та її «українського виміру» [18; 33; 52; 59; 62; 79], Одеська наступальна операція інтерпретується як складова ширшої стратегії СРСР на завершальному етапі війни, спрямованої на витіснення нацистської Німеччини та її союзників із Балкан і закріплення радянського впливу в Південно-Східній Європі. У цьому контексті аналізується, як визволення Півдня України, включно з

Одесою, позначилося на конфігурації фронтів, позиціях СРСР у структурах антигітлерівської коаліції, на подальшій зміні кордонів і становленні радянської зони впливу. Залучення категорій, вироблених політичною наукою (національний інтерес, воєнно-політична стратегія, баланс сил, безпековий простір), дозволяє подивитися на операцію не лише як на локальний епізод фронтових дій, а як на один із інструментів реалізації геополітичних цілей радянського керівництва [18; 33; 52; 59; 62].

Важливе місце в методології дослідження посідають підходи соціальної історії та історії повсякдення. Регіональні студії, присвячені Одесі та Одещині в роки Другої світової, документальні збірники й локальні дослідження дозволяють простежити, як завершення окупаційного періоду, бойові дії та пов'язані з ними руйнування вплинули на структуру міського населення, матеріальні умови життя, моделі адаптації до нової влади [1–4; 15; 37; 57; 58; 60; 61; 64; 65; 90].

У межах цього підходу Одеська наступальна операція розглядається не лише як «момент військового тріумфу», але й як переломна подія в життєвій траєкторії десятків тисяч мешканців міста: людей, які пережили румунсько-німецьку окупацію, масові розстріли, депортації, примусову працю, а згодом були змушені адаптуватися до радянської реінтеграції. Таке бачення спрямоване на поєднання «великої» воєнної історії з «низовим» досвідом місцевих спільнот, зафіксованим у регіональних збірниках документів, книгах пам'яті, краєзнавчих публікаціях [37; 57; 58; 60; 61; 64; 65; 77; 90].

Дослідження активно спирається на підходи, вироблені в межах *memory studies* (досліджень історичної пам'яті). На основі музейних видань, ювілейних збірників, публікацій до річниць визволення Одеси, сучасних популярних та науково-популярних праць [9; 10; 17; 34; 61; 64; 74; 77; 89] аналізується, яким чином формувався і трансформувався образ Одеської операції у радянській і пострадянській культурі пам'яті. Особлива увага приділяється наданню Одесі статусу «міста-героя», створенню пантеону «визволителів», конструюванню

«місць пам'яті» Другої світової війни на мапі України, а також сучасним спробам переосмислити ці наративи з огляду на нові політичні та суспільні виклики. У цьому контексті Одеська наступальна операція постає не лише як історичний факт, а й як важливий елемент символічного простору, через який осмислюється участь України у війні, питання ціни перемоги та відповідальності різних політичних режимів перед населенням [9; 10; 34; 61; 64; 74; 77; 89].

Зауважимо, міждисциплінарний вимір дозволяє поєднати реконструкцію воєнно-оперативного боку Одеської наступальної операції з аналізом її політичних, соціальних і меморіальних наслідків. Залучення інструментарію політичної науки, соціальної історії та досліджень пам'яті забезпечує багатовимірне бачення події, в якому військові дії, досвід населення та подальша культурна репрезентація утворюють єдине аналітичне поле.

Отже, теоретико-методологічна основа магістерської роботи ґрунтується на поєднанні класичних принципів історичного пізнання (історизм, об'єктивність, системність) із сучасними підходами воєнної, соціальної та регіональної історії Другої світової війни. Комплексне застосування загальнонаукових і спеціально-історичних методів, критичний аналіз різномірних джерел і врахування міждисциплінарного контексту забезпечують можливість цілісно реконструювати перебіг Одеської наступальної операції 1944 року, простежити еволюцію її історіографічного осмислення та дати виважену оцінку місця цієї операції в українському й європейському контексті Другої світової війни.

Висновки до першого розділу

Проведений аналіз історіографії, джерельної бази та теоретико-методологічних засад дослідження дозволяє ствердити, що проблема вивчення Одеської наступальної операції 1944 р. Посідає важливе місце в сучасній українській та зарубіжній історичній науці, але попри значний масив наукових

праць, вона залишається недостатньо комплексно опрацьованою. Упродовж десятиліть увага дослідників концентрувалася переважно на висвітленні військово-оперативних аспектів боїв на Південному напрямку, тоді як політичні, соціальні, демографічні та меморіальні виміри цієї події розглядалися фрагментарно.

Історіографічний аналіз засвідчив істотні відмінності між підходами різних періодів. У радянській історичній традиції домінувала схема, зосереджена на героїзації Червоної армії та ідеологічно забарвлених інтерпретаціях визволення Одеси, що позбавляло дослідження багатовимірності та критичності. Натомість сучасна українська історіографія, спираючись на нові джерела та методології, прагне переосмислити значення операції, розглядаючи її в ширшому контексті політики СРСР на південно-західному театрі воєнних дій, реакції місцевого населення, трансформацій окупаційних режимів та формування політики пам'яті. Особливий внесок у вивчення теми зробили праці, присвячені діяльності партизанського руху, структурі румунської окупаційної адміністрації, воєнним діям на території України та регіональній специфіці Півдня. Джерельна база роботи відзначається надзвичайною різноплановістю. До її складу входять матеріали опублікованих збірників документів, оперативні зведення, директиви Ставки, бойові донесення, пресові публікації, спогади учасників визволення, мемуари цивільних осіб, матеріали державних та відомчих архівів, а також праці регіональних дослідників. Таке розмаїття джерел дало змогу сформувати цілісну картину як військової, так і соціально-політичної складової Одеської операції, виявити низку раніше недостатньо врахованих фактів і переосмислити існуючі наративи.

Методологічна основа дослідження поєднує загальнонаукові та спеціально-історичні методи, що дозволило збалансувати описовий, аналітичний і порівняльний підходи. Принципи історизму та об'єктивності забезпечили відтворення подій у їхній внутрішній логіці та відповідності історичному контексту. Застосування проблемно-хронологічного та

порівняльно-історичного підходів дало можливість окреслити ключові етапи підготовки та проведення операції, а також співставити їх із ширшими процесами на південному фланзі Східного фронту. Значущим є й міждисциплінарний вимір дослідження: елементи політичної науки дозволили виявити геополітичні наслідки визволення Одеси; підходи соціальної історії – простежити гуманітарний вимір подій; інструментарій *memory studies* – проаналізувати роль операції в конструюванні радянської та сучасної української історичної пам'яті. Отже, результати першого розділу підтверджують, що Одеська наступальна операція потребує комплексного вивчення з опорою на широкий спектр джерел та новітні наукові підходи. Становище історіографії демонструє як значний потенціал для подальших студій, так і потребу у критичній ревізії усталених інтерпретацій. Виявлена джерельна база є достатньою для реконструкції основних подій, але потребує уважного порівняльного аналізу через різний рівень об'єктивності та цілеспрямованість їх створення. Методологічне розмаїття забезпечує можливість багатовимірною осмислення операції – як військової кампанії, як соціально-політичного процесу та як елемента колективної пам'яті.

Підсумовуючи результати розділу, можна ствердити, що створено міцне теоретичне, джерельне та методологічне підґрунтя для подальшого аналізу ходу Одеської наступальної операції 1944 року, її перебігу, наслідків та історичного значення.

РОЗДІЛ 2.

ВОЄННО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ОДЕСЬКОЇ НАСТУПАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ

2.1. Ситуація на радянсько-німецькому фронті напередодні операції

Початок 1944 р. на радянсько-німецькому фронті позначився остаточним переломом у ході війни на користь антигітлерівської коаліції. Після поразки вермахту під Сталінградом та в Курській битві стратегічна ініціатива остаточно перейшла до Червоної армії. У другій половині 1943 р. радянські війська звільнили значну частину Лівобережної України, Донбас, форсували Дніпро, здобули Київ і сформували плацдарми на Правобережжі, поставивши під загрозу все південне крило німецького Східного фронту [20; 21; 25; 39; 48; 70; 71].

Саме в цьому контексті розгорнулася Дніпровсько-Карпатська стратегічна наступальна операція (грудень 1943 – квітень 1944 рр.), яку сучасні дослідники розглядають як одну з найбільших операцій Другої світової війни на теренах Європи. В її межах на території України було проведено низку фронтових операцій – Житомирсько-Бердичівську, Кіровоградську, Корсунь-Шевченківську, Рівненсько-Луцьку, Нікопольсько-Криворізьку, Проскурівсько-Чернівецьку, Умансько-Ботошанську, Березнегувато-Снігурівську, Одеську та інші, що в комплексі призвели до розгрому групи армій «Південь» і витіснення німецько-румунських військ за Дністер [6; 7; 21; 24; 25; 44; 45; 70; 71; 79–81].

Дослідники наголошують, що саме на південному відтинку фронту, де діяли 2-й, 3-й і частково 4-й Українські фронти, розгорталися одні з наймасштабніших боїв 1943–1944 рр. [20; 21; 25; 39; 43; 52]. Одеська наступальна операція розглядається як завершальна ланка цього стратегічного наступу, яка мала закріпити успіх радянських військ на Правобережжі, остаточно вибити ворога з Причорномор'я та створити плацдарм для подальших дій на Балканському напрямі [21; 24; 25; 70; 71; 77]. Напередодні

Одеської операції фронт у Правобережній Україні вже був динамічним і рухливим. У результаті успішних дій радянських військ восени 1943 – взимку 1943/44 рр. противник був змушений залишити значні території, однак намагався закріпитися на нових рубежах, спираючись на системи оборонних ліній, природні перешкоди та великі промислові центри [21; 25; 39; 48; 70; 71]. Ключову роль у зміні оперативної обстановки відіграли:

1) Житомирсько-Бердичівська та Кіровоградська операції, у ході яких війська 1-го і 2-го Українських фронтів відкинули групу армій «Південь» на захід, підірвали її маневрові можливості та зривали плани стабілізації фронту на лінії Дніпра [39; 44; 45; 70; 71];

2) Корсунь-Шевченківська операція, що завершилася оточенням і розгромом значного угруповання вермахту й союзних йому частин; саме її результат Г. Грицюк та О. Лисенко характеризують як «воєнно-політичний удар», який змусив німецьке командування переглянути плани утримання Правобережної України [21, с. 4–8; 70];

3) Нікопольсько-Криворізька та Березнегувато-Снігурівська операції, що позбавили німців контролю над стратегічно важливими марганцевими й металургійними районами та відкрили радянським військам шлях до нижньої течії Південного Бугу й Дніпровсько-Бузького лиману [21; 24; 71].

На південному відтинку фронту, де діяли 3-й та 4-й Українські фронти, бої були особливо запеклими. Як показують узагальнюючі праці В. Грицюка, О. Лисенка та їхніх співавторів, у 1943–1944 рр. саме тут зіткнулися стратегічні інтереси Третього рейху й СРСР: для німецького командування цей район був «воротами до Румунії», доступом до нафтових родовищ Плоєшті й важливим транзитним коридором до Балкан [20; 21; 24; 25; 70; 79]. Для радянської сторони, навпаки, вихід до Чорного моря й витіснення противника із Придністров'я й Бессарабії становили необхідну передумову подальшого наступу на південь і південний захід [21; 25; 70; 71; 77].

Слід зазначити, до весни 1944 р. Червона армія істотно змінилася порівняно з початковим періодом війни. Вона пройшла через масштабні поразки 1941–1942 рр., втратила мільйони військовослужбовців, значну частину техніки, однак змогла відновити боєздатність, оволодіти новими формами й способами ведення бойових дій, удосконалити систему управління військами [16; 20; 25; 39; 42; 53; 71]. У низці праць з воєнної історії України наголошується, що 1943–1944 рр. стали періодом якісної трансформації радянських збройних сил: зросла роль фронтових і стратегічних операцій, посилено взаємодію родів військ, сформувалися потужні танкові, механізовані й кінно-механізовані угруповання, здатні розвивати прорив на значну глибину [21; 25; 44; 70; 73].

У цьому процесі особливе місце належало формуванню українських фронтів. Створення 1-го, 2-го, 3-го й 4-го Українських фронтів відображало як масштабність бойових дій на території УРСР, так і прагнення радянського командування сконцентрувати сили на ключовому напрямі – від Дніпра до Карпат і нижньої течії Дунаю [21; 25; 39; 70; 71]. 3-й Український фронт під командуванням генерала армії Р. Малиновського, на який Ставка ВГК поклала завдання проведення Одеської наступальної операції, до весни 1944 р. уже мав значний бойовий досвід від оборони на Волзі до наступальних операцій у Донбасі й на Правобережжі [21; 24; 38; 47; 70]. Його структура включала кілька загальновійськових армій, танковий і механізований корпуси, кінно-механізовану групу та 17-ту повітряну армію, що забезпечувало можливість вести глибокий наступ на широкому фронті [21; 24; 71].

Українські історики наголошують також на людському вимірі воєнних дій. За підрахунками дослідників, упродовж 1943–1945 рр. до лав Червоної армії було мобілізовано близько 4,5 млн жителів УРСР, а загалом через fronti пройшло не менше 7 млн українців [39; 42; 53; 55; 66; 71; 88]. На початку 1944 р. в окремих загальновійськових арміях 1-го та 3-го Українських фронтів частка уродженців України становила від 60 до 80 %, особливо в стрілецьких

з'єднаннях [16; 42; 53; 66]. Це означало, що наступальні операції на території Правобережної України, включно з Одеською, здійснювалися значною мірою силами мобілізованих у самій республіці. Водночас історики наголошують на високій ціні таких мобілізацій. Не завжди належно підготовлені призовники з прифронтових районів часто майже без навчання потрапляли на передову, що неминуче призводило до великих втрат, особливо в піхоті [39; 42; 53; 71; 72].

Це додає ще один вимір до аналізу стратегічних успіхів Червоної армії – гуманітарний і демографічний. Зауважимо, для німецького командування події зими – весни 1944 р. стали переломним етапом, коли стало очевидним крах спроб утримати «Східний вал» на Дніпрі. Після втрати Києва, Корсунь-Шевченківського «котла», відступу з Нікополя та Кривого Рогу вермахт змушений був поспіхом відводити війська до нових рубежів оборони, намагаючись виграти час і зберегти ключові комунікації в напрямку Румунії та Балкан [18; 33; 39; 43; 48; 70; 79]. Значну частину угруповання противника на південному крилі фронту становили 6-та німецька армія та 3-тя румунська армія, підпорядковані групі армій «А», яка з квітня 1944 р. була реорганізована в групу армій «Південна Україна» [18; 24; 70; 71; 79]. На думку дослідників, для Гітлера й його союзників утримання Миколаївсько-Одеського плацдарму мало подвійне значення:

- воєнно-стратегічне – як «щит» на шляху радянських військ до нижнього Дунаю й Балкан;

- економічне – як прикриття підступів до нафтових районів Румунії, що залишалися одним із останніх важливих джерел пального для вермахту [33; 39; 43; 48; 52].

Попри це, бойова спроможність німецько-румунських військ на українському театрі воєнних дій помітно знизилася. Хронічний брак резервів, втрати в танковій техніці та авіації, виснаження особового складу, посилення антинімецьких настроїв у Румунії – усе це позначалося на здатності командування організовано опиратися радянському наступові [20; 21; 39; 48;

53; 79]. До середини березня 1944 р. внаслідок успішних дій радянських військ у ході Умансько-Ботошанської та Березнегувато-Снігурівської операцій лінія фронту на півдні України пройшла в загальних рисах по рубежу Кіровоград – Умань – Вознесенськ – нижня течія Південного Бугу й Дніпровсько-Бузький лиман [21; 24; 25; 70; 71].

3-й Український фронт, який наступав від району Кривого Рогу й Миколаєва, вийшов до Південного Бугу й готувався до форсування цієї важливої водної перешкоди. Одночасно 2-й Український фронт, просуваючись у напрямку Умані й Ботошан, створював загрозу глибокого охоплення всього угруповання противника між Дніпром, Південним Бугом і Дністром [20; 21; 25; 70; 71]. Німецьке командування робило спроби стабілізувати ситуацію, створюючи оборонні рубежі по великих річках (Південний Буг, Дністер) і готуючи вузли опору в містах, насамперед у Миколаєві та Одесі [18; 21; 24; 70; 71]. Однак поспішний характер відходу, втрати техніки й транспортних засобів, а також постійний тиск радянських військ не дозволили противникові повною мірою реалізувати ці плани.

Узагальнюючи аналіз оперативної обстановки, українські історики підкреслюють кілька ключових тенденцій, що визначали становище сторін напередодні Одеської наступальної операції:

1. Стратегічна перевага Червоної армії – у живій силі, техніці, можливості концентрувати ударні угруповання на вирішальних напрямках, а також у здатності вести безперервні наступальні дії на широкому фронті [20; 21; 25; 70; 71; 73].

2. Оборонний характер дій вермахту й союзних йому військ, які дедалі більше були змушені відходити, віддаючи один за одним плацдарми й опорні пункти на Правобережжі й у Причорномор'ї [18; 33; 39; 43; 48; 79].

3. Зростання ролі українського чинника як у складі радянських фронтів, так і в діяльності підпільних і партизанських формувань, що діяли в тилу ворога та підтримували наступ, у тому числі в районі Одеси [5; 37; 64; 74; 77].

Отже, напередодні Одеської наступальної операції ситуація на радянсько-німецькому фронті характеризувалася стратегічною ініціативою Червоної армії, системною кризою оборони групи армій «А» / «Південна Україна» та зростаючим військово-політичним значенням південного крила фронту. Саме в цих умовах Ставка Верховного Головнокомандування визначила завдання 3-му Українському фронту провести операцію з оволодіння Одесою і виходу до Дністра, що стало логічним продовженням і кульмінацією Дніпровсько-Карпатського стратегічного наступу. Наступні підрозділи розкриють конкретні стратегічні цілі радянського командування та особливості підготовки Одеської наступальної операції.

2.2. Стратегічні цілі Ставки ВГК та командування Третього Українського фронту

Планування Одеської наступальної операції здійснювалося в межах загального задуму Дніпровсько-Карпатської стратегічної операції, яку Ставка Верховного Головнокомандування розглядала як ключовий етап боротьби за Правобережну Україну, а також за стабілізацію південного флангу радянсько-німецького фронту [18; 20; 21; 70; 71]. У працях В. Грицюка, О. Лисенка та інших військових істориків підкреслюється, що вже наприкінці зими 1944 р. радянське військово-політичне керівництво орієнтувалося не лише на витіснення вермахту за межі території Української РСР, але й на створення умов для виходу до кордонів Румунії та подальшого тиску на союзників Німеччини в Південно-Східній Європі [18; 20; 21; 52; 70]. У цьому контексті одеський напрямок набував особливого значення як з воєнної, так і з геополітичної точки зору.

На найвищому стратегічному рівні цілі Ставки ВГК щодо Третього Українського фронту можна узагальнити в кількох взаємопов'язаних блоках. По-перше, йшлося про розгром південного крила групи армій «А» (згодом «Південна Україна»), передусім 6-ї німецької та 3-ї румунської армій, які

прикривали важливі комунікації та рубежі між Південним Бугом і Дністром [18; 59; 70; 73]. По-друге, ставилося завдання повернути під контроль СРСР усе чорноморське узбережжя в межах Української РСР, включно з такими ключовими портами, як Миколаїв, Херсон і Одеса, що мали критичне значення для дій Чорноморського флоту та оборони радянського тилу на півдні [18; 59; 73; 79]. По-третє, Ставка прагнула вийти на лінію Дністер – Прут – північне узбережжя Дунаю, створивши тим самим плацдарм для подальшого розгортання операцій проти Румунії й у напрямку Балкан [18; 25; 39; 70].

Як показує аналіз директивних документів, відтворений у узагальнюючих працях з історії війни на території України [36; 59; 70; 71], стратегічні завдання для Третього Українського фронту чітко узгоджувалися з діями Другого Українського фронту. За задумом Ставки, війська 2-го Українського фронту мали розвивати наступ на Умансько-Ботошанському напрямку й виходити до рубежу Могилів-Подільський – Дубоссари, тоді як Третій Український фронт отримував завдання наступати з рубежу Кривий Ріг – р. Інгулець у бік Миколаєва та Одеси, послідовно розгромлюючи угруповання противника на стику між Нижнім Дніпром та Південним Бугом [18; 38; 40; 59; 70].

Така побудова плану створювала своєрідні «оперативні лещата», у яких німецько-румунське угруповання мало опинитися між ударами з півночі, північного сходу та сходу. У дослідженнях стратегічних та фронтових операцій на території України наголошується, що подальші директиви Ставки, ухвалені вже в ході Березнегувато-Снігурівської операції, додатково уточнювали цілі на одеському напрямку: радянському командуванню наказувалося не лише переслідувати відступаючі частини противника, а й перехопити ключові переправи на Південному Бузі, не допустити створення нових оборонних рубежів на його західному березі, а після оволодіння Миколаєвом і Херсоном розгорнути наступ у напрямку Тирасполя й Одеси [18; 25; 70; 73].

Отже, стратегічним результатом операцій на півдні Правобережної України мала стати не локальна тактична перемога, а якісна зміна всієї

обстановки на південному крилі Східного фронту – відсування фронтової лінії до кордонів Румунії, ліквідація загрози базам Чорноморського флоту та підготовка підґрунтя для майбутньої Яссько-Кишинівської операції [20; 21; 70; 77]. Окремий комплекс стратегічних цілей Ставки був пов'язаний із морським театром воєнних дій. Одеса, Миколаїв і Очаків розглядалися як ключові опорні пункти радянського Чорноморського флоту, без оволодіння якими неможливо було повною мірою відновити контроль СРСР над морськими комунікаціями в північно-західній частині Чорного моря [18; 59; 64; 79].

Звільнення цих портів, у поєднанні з наступальними діями на Кримському півострові, мало забезпечити створення суцільної «дуги» радянського контролю від Керченської протоки до гирла Дунаю [64; 70; 79], що у перспективі давало можливість впливати на військово-політичну ситуацію в усьому чорноморському регіоні. Не менш вагомою була політична складова стратегічних настанов. Одещина в роки війни входила до зони румунської окупаційної адміністрації (губернаторство Трансністрія), тому успішний наступ на цьому напрямку мав безпосередній вплив на внутрішньополітичну ситуацію в Румунії [12; 58; 62].

Розгром спільних німецько-румунських угруповань, втрата Бухарестом важливих плацдармів у Придністров'ї та на чорноморському узбережжі об'єктивно підштовхували румунські еліти до переорієнтації й пошуку шляхів виходу з війни на боці Німеччини [39; 48; 52; 62]. Саме тому операції Українських фронтів навесні 1944 р. у сучасній історіографії часто характеризуються як такі, що мали виразний геополітичний вимір, виходячи далеко за межі власне воєнно-оперативних завдань [9; 42; 70; 76].

Стратегічні цілі командування Третього Українського фронту, очолюваного генералом армії (згодом маршалом) Р. Я. Малиновським, були похідними від загального задуму Ставки, але на фронтовому рівні набували конкретної оперативної форми [31; 38; 70]. По-перше, штаб фронту виходив із необхідності максимальної концентрації сил на головному ударному напрямку

з району Кривого Рогу та нижньої течії Інгульця у бік Миколаєва, а далі на Березівку, Роздільну та Тирасполь, із тим щоб охопити Одесу з півночі та північного заходу [18; 38; 70; 73]. По-друге, особлива увага приділялася створенню потужних рухомих угруповань – танкових, механізованих і кавалерійських з'єднань, здатних швидко прориватися в оперативну глибину після форсування Південного Бугу та Молочного степу [44; 63; 70; 73].

Саме кінно-механізована група під командуванням І. Плієва в стратегічних планах розглядалася як інструмент для виходу до узбережжя Чорного моря й перерізання шляхів відступу німецько-румунських військ на Овідіюполь і переправи через Дністер [63; 70; 73]. Командування фронту змушене було враховувати низку об'єктивних обмежень: весняне бездоріжжя, дефіцит переправних засобів, розтягнутість комунікацій та наявність глибоко ешелонованої оборони противника на рубежах Тилігул – Куяльницькі лимани – Дністер, особливо на підступах до Одеси [6; 18; 73; 90]. Тому одним із ключових стратегічних орієнтирів Малиновського та його штабу стала безперервність і високий темп наступу: радянські війська мали не дозволити ворогові закріпитися на проміжних рубежах, нав'язати йому маневровий характер боїв і максимально використати наслідки попередніх проривів у районах Березнегуватого, Снігурівки та Миколаєва [18; 20; 44; 70].

Важливий вимір стратегічного планування становила координація з Чорноморським флотом та авіацією. Праці, присвячені операціям радянських збройних сил у 1944 р., підкреслюють, що Ставка покладала на флот завдання активних дій на морських комунікаціях противника – торпедні катери й підводні човни мали зривати евакуацію військ з одеського, миколаївського та інших портів, а фронтова авіація забезпечувати підтримку наступу сухопутних військ і паралізувати перекидання резервів до району Одеси [18; 59; 64; 79]. Це вимагало від командування Третього Українського фронту точного узгодження темпів наступу з можливостями морських і повітряних сил, щоб тиск із суші та моря взаємно підсилювався.

У стратегічних цілях фронтового командування виразно помітний і «людський вимір». З огляду на колосальні втрати попередніх років війни, радянське командування, наскільки це дозволяла оперативна обстановка, прагнуло уникати затяжних лобових штурмів добре укріплених районів, надаючи перевагу обходам, ударам по флангах і тилу, розчленуванню ворожих угруповань і їх подальшому знищенню по частинах [16; 42; 53; 66]. Дослідники відзначають, що в планах Одеської операції простежується певна еволюція радянського оперативного мистецтва: більш гнучке використання маневру, ширше застосування розвідки, ретельніша артилерійська підготовка, тісніша взаємодія видів збройних сил [44; 51; 70; 71].

Отже, стратегічні цілі Ставки ВГК та командування Третього Українського фронту в контексті Одеської наступальної операції поєднували військові, політичні та геополітичні завдання. На загальнодержавному рівні йшлося про розгром південного крила німецько-румунського угруповання, відновлення контролю над чорноморським узбережжям і вихід до довоєнного кордону СРСР. На фронтовому рівні ці цілі конкретизувалися у вигляді завдань із форсування Південного Бугу, оволодіння ключовими транспортними вузлами та портами, оточення одеського угруповання противника, а також тісної координації дій із Другим Українським фронтом і Чорноморським флотом. Саме така багаторівнева й багатоаспектна система стратегічних настанов зумовила масштаб і складність Одеської наступальної операції навесні 1944 р.

2.3. Підготовка до наступу та розробка оперативного плану

Підготовка Одеської наступальної операції, завершального етапу Дніпровсько-Карпатської стратегічної кампанії, становила один із найскладніших організаційно-оперативних процесів початку 1944 року. Розроблення плану наступу здійснювалося в умовах високої динаміки фронтових подій, значної розтягнутості комунікацій радянських військ,

весняного бездоріжжя та необхідності постійного уточнення замислу відповідно до реальних обставин [18; 20; 25; 39; 70].

Аналіз матеріалів з досліджень з оперативного мистецтва Українських фронтів дозволяє реконструювати логіку роботи командування та масштаби проведених підготовчих заходів [44; 63; 70; 71]. На етапі планування Ставка ВГК і командування Третього Українського фронту приділили першочергову увагу оцінці оперативної обстановки. Після успішного завершення Березнегувато-Снігурівської операції радянські війська вийшли до широкої водної перешкоди Південного Бугу [18; 20; 70]. Як свідчать зведення фронтового командування, противник швидко створював нову оборонну лінію по правому берегу річки, спираючись на природні рубежі та опорні пункти в районах Вознесенська, Нової Одеси та Миколаєва [18; 59; 73]. У документах зазначалося, що німецько-румунські війська намагалися виграти час для організації відступу до Дністра та Одеси, одночасно підтягуючи резерви з Румунії та Балканського напрямку [18; 25; 39].

Командувач фронтом Р. Малиновський і штаб фронту дійшли висновку, що зволікання з подальшим наступом створювало би загрозу стабілізації оборони противника та зриву загального плану Дніпровсько-Карпатської операції [18; 31; 70]. Саме тому оперативний план передбачав максимально швидке форсування Південного Бугу та розвиток ударів на широкому фронті, не даючи угрупованню групи армій «А» можливості сформувати стійку лінію оборони в Південній Україні [18; 20; 25; 70].

Підготовка до наступу включала перегрупування сил, створення ударних угруповань і накопичення матеріальних ресурсів. Як підтверджують оперативні карти та їх аналітичні огляди, найбільша увага приділялася посиленню правого крила фронту, саме звідси мав здійснюватися головний удар у напрямку Березівки, Роздільної та Тирасполя, з подальшим виходом на північні та північно-західні підступи до Одеси [18; 20; 24; 70]. До угруповання прориву було включено 37-у, 46-у та 57-у армії, а також рухомі оперативні сили – 23-

й танковий корпус, 4-й гвардійський механізований корпус та 4-й гвардійський кавалерійський корпус. Саме ці частини мали забезпечити розвиток прориву після подолання водної перешкоди та створити умови для охоплення одеського угруповання з тилу [18; 44; 63; 70; 73].

Особливе значення надавалось артилерії. У штабних документах наголошувалося на необхідності створення потужної артилерійської групи підтримки форсування, для чого на окремі ділянки були стягнуті додаткові гармати РГК і мінометні частини [44; 70; 71]. Це відповідало загальним тенденціям розвитку радянського оперативного мистецтва в 1944 р., коли артилерійський прорив виростав до ролі ключового елемента наступальної операції [44; 51; 70]. Форсування Південного Бугу розглядалося як критичний, найбільш уразливий етап операції. Весняний льодохід, підняття води та заболоченість берегів різко ускладнювали роботу інженерних військ [18; 63; 70]. У звітах згадується нестача стандартних засобів переправи, що змусило інженерні частини фронту масово використовувати саморобні плоти, баржі, човни, баркаси та понтони, реквізовані в місцевого населення [18; 44; 63].

Розвідка здійснювалася в кількох напрямках одразу. Зокрема, проводилися:

- нічні розвідувальні переправи малих груп, які збирали інформацію про систему вогневих точок противника;
- інженерна розвідка берегів, необхідна для визначення місць висадки штурмових груп;
- аерофотозйомка – уточнення побудови оборонних рубежів на панівних висотах за річкою [18; 59; 70].

Слід підкреслити, що радянські війська діяли в умовах мінімального часу на підготовку. За свідченням документів оперативних штабів, від завершення боїв під Снігурівкою до початку форсування Південного Бугу минуло лише кілька діб [18; 20; 70]. Це вимагало високої координації між інженерними

військами, артилерією, піхотою та механізованими частинами. Особливістю підготовки Одеської операції були логістичні труднощі.

На момент формування плану забезпечення фронту відбувалося через складну систему тилових комунікацій, значна частина яких проходила розбитими дорогами Миколаївщини [16; 53; 75]. Весняне бездоріжжя створювало ризик затримки постачання боєприпасів, пального, продовольства та інженерних матеріалів. У зв'язку з цим тиліві служби фронту були змушені:

- створювати тимчасові перевалочні бази на лівому березі Південного Бугу;
- залучати військові ремонтно-відновлювальні підрозділи для негайного відновлення мостів та доріг;
- використовувати трофейний транспорт та місцеві ресурси, що підтверджено звітами інтендантських служб [16; 53; 66; 75].

Проблемним залишалося й забезпечення боєприпасами: інтенсивність вогню на етапі прориву вимагала великих запасів, а їх регулярна доставка залежала від оперативного стану переправ [18; 44; 70].

План передбачав активну участь Чорноморського флоту, зокрема торпедних катерів, підводних човнів та авіації. За матеріалами досліджень, флот отримав завдання:

- вести розвідку узбережжя та лиманів;
- блокувати морські шляхи евакуації військ противника з Одеси;
- здійснювати удари по транспортних конвоях та портовій інфраструктурі;
- підтримувати висадку морських тактичних десантів у районах Очакова та Одеси [18; 59; 64; 79].

Одночасно фронтова авіація мала послабити оборону противника на підступах до Березівки та Роздільної, а також прикривати прорив механізованих частин після форсування річки [18; 59; 70].

Узагальнюючи дані розвідки, інженерних служб та оперативних управлінь, штаб Третього Українського фронту сформував план, який будувався на таких ключових принципах:

1) стрімкий прорив оборони противника на Південному Бузі з подальшим введенням механізованих корпусів у прорив; широкофланговий маневр, спрямований на охоплення Одеси з півночі, що мало позбавити ворога можливості організовано відступити до Дністра;

2) координація з 2-м Українським фронтом, наступ якого створював загрозу оточення всього угруповання противника між Бугом і Дністром;

3) активна підтримка з моря і повітря, що мало пришвидшити руйнування логістики ворога;

4) високий темп наступу, який унеможлилював створення противником нових оборонних ліній [18; 20; 38; 40; 70].

Цей план, як підтверджують аналітичні праці з оперативного мистецтва, ґрунтувався не лише на наявних силах, а й на комплексному використанні усіх доступних видів військ, що відображало новий рівень радянського оперативного мистецтва 1944 року.

Висновки до другого розділу

У другому розділі курсової роботи було здійснено комплексний аналіз воєнно-політичних передумов Одеської наступальної операції 1944 р., що дозволило реконструювати широку картину стратегічної ситуації на південному відтинку радянсько-німецького фронту на початку весни 1944 року та з'ясувати логіку прийняття рішень радянським вищим командуванням.

Вивчення обстановки напередодні операції показало, що бойові дії на Півдні України розгорталися в умовах загального оперативного перелому на користь Червоної армії. Після низки масштабних наступальних операцій зими 1943–1944 рр. війська Українських фронтів просунулися далеко на захід, вийшовши до природних рубежів у межиріччі Південного Бугу й Дністра. Це

створило стратегічно вигідну ситуацію для подальшого наступу, але водночас поставило перед командуванням нові виклики – необхідність швидкого форсування великих водних перешкод, подолання весняного бездоріжжя та руйнування оборонних позицій противника, який стабілізував лінію фронту, спираючись на вигідні природні умови.

Аналіз директив Ставки Верховного Головнокомандування та рішень командування Третього Українського фронту свідчить, що операція мала не лише оперативне, а й стратегічне значення. Йшлося про розгром угруповання групи армій «А», відновлення радянського контролю над чорноморським узбережжям, оволодіння ключовими портами та створення плацдармів для подальших наступальних дій у напрямку Румунії та Балкан. Таким чином, Одеська операція була інтегрованою частиною ширшого задуму Ставки, спрямованого на докорінну зміну обстановки в Південно-Східній Європі. Вона поєднувала військові, політичні та геополітичні завдання, що підтверджує її виняткову роль у загальному перебігу Дніпровсько-Карпатської операції.

Проведене дослідження дозволило встановити, що підготовка до наступу здійснювалася в украй стислих часових рамках, а оперативний план був результатом постійного уточнення на основі розвідданих, динаміки фронтової ситуації та реального стану військ. Визначальним чинником успіху стало грамотне формування ударних угруповань, насамперед на правому крилі фронту, де концентрувалися найманевреніші частини – танкові, механізовані та кавалерійські корпуси. Вони мали забезпечити швидке розгортання наступу після форсування Південного Бугу та створити передумови для охоплення одеського угруповання противника.

Важливу роль у підготовці операції відіграв комплекс заходів інженерного, логістичного та технічного забезпечення. Весняний паводок, нестача переправних засобів, зруйновані мости, значні відстані та розбиті дороги вимагали від тилкових служб та інженерних підрозділів максимальної координації. Значення мали також дії Чорноморського флоту та фронтової

авіації, які забезпечували розвідку, виведення з ладу ворожих комунікацій та блокування можливих напрямків евакуації німецько-румунських військ. Насамкінець, проведений аналіз свідчить, що оперативне планування Одеської наступальної операції стало відображенням зрілого радянського оперативного мистецтва 1944 року. Воно поєднувало фронтальний натиск із широкофланговими маневрами, глибоким використанням рухомих з'єднань, активною взаємодією сухопутних військ із флотом і авіацією, а також прагненням забезпечити високий темп наступу з мінімізацією втрат. Саме системність у підготовці, багаторівнева координація та чіткість стратегічних цілей визначили передумови успіху операції та створили умови для швидкого визволення Одеси в квітні 1944 р.

РОЗДІЛ 3.

ХІД ОДЕСЬКОЇ НАСТУПАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ (БЕРЕЗЕНЬ–КВІТЕНЬ 1944 р.)

3.1. Початок наступу радянських військ і прорив оборони противника

Одеська наступальна операція стала завершальним етапом Дніпровсько-Карпатської стратегічної операції та однією з ключових ланок визволення Правобережної України навесні 1944 р. Її початковий етап – форсування Південного Бугу та прорив оборони німецько-румунських військ – визначив подальший успіх усього наступу на одеському напрямку. Саме на цьому етапі відпрацьовувалася взаємодія великих угруповань піхоти, танкових і механізованих з'єднань, артилерії, авіації та сил Чорноморського флоту, що у військово-історичній літературі розглядається як показовий приклад розвитку радянського оперативного мистецтва 1944 р. [20, с. 36–39; 70, с. 145–162].

Оперативна обстановка та угруповання сторін на початок операції. На момент завершення Березнегувато-Снігурівської операції війська Третього Українського фронту вийшли до Південного Бугу на широкій ділянці від району Костянтинівки до Дніпровсько-Бузького лиману, відтиснувши противника за річку, але не встигнувши зруйнувати його угруповання [20, с. 36–38; 79, с. 336–339]. Німецьке командування, усвідомлюючи загрозу прориву на Одесу й далі до Дністра, форсовано створювало нову оборонну лінію по правому берегу Південного Бугу, використовуючи як природні перешкоди, так і вузли місцевості – Миколаїв, Вознесенськ, Нова Одеса [59, с. 161–162].

За радянськими даними, у смузі Третього Українського фронту діяли частини 6-ї німецької армії та 3-ї румунської армії, об'єднані в групу армій «А» (з квітня 1944 р. – «Південна Україна»). Вони налічували близько 200 тис. військовослужбовців, до 2 тис. гармат і мінометів, близько 160 танків і штурмових гармат, підтримувані 4-м повітряним флотом Люфтваффе [24, с.

535; 59, с. 161]. Радянське угруповання, за підрахунками воєнних істориків, становило близько 528 тис. осіб особового складу, понад 6,4 тис. гармат і мінометів, 415 танків і самохідних артилерійських установок, близько 540 літаків [6, с. 328–329; 71, с. 129–131]. У бойовий склад Третього Українського фронту входили 5-та ударна, 8-ма гвардійська, 6-та, 28-ма, 37-ма, 46-та, 57-ма армії, 23-й танковий корпус, 4-й гвардійський механізований корпус, 4-й гвардійський кавалерійський корпус (кінно-механізована група), а також 17-та повітряна армія [24, с. 535; 38, с. 146]. При цьому праве крило фронту (37-ма, 46-та, 57-ма армії) готувалося завдати головного удару в напрямку Вознесенськ – Березівка – Роздільна – Тирасполь, охоплюючи Одесу з півночі, тоді як ліве крило (6-та, 5-та ударна, 28-ма армії) діяло на миколаївсько-одеському напрямку, тісно взаємодіючи із силами Чорноморського флоту [6, с. 328–331; 73, с. 214–220].

Дослідники справедливо підкреслюють, що попри чисельну та артилерійську перевагу радянських військ, початкова позиція фронту була складною: перед ними лежала широка водна перешкода з крутим правим берегом, а глибина оборони противника посилювалася використанням балок, підвищень і населених пунктів як опорних пунктів [70, с. 152–157; 44, с. 66–70]. Згідно з директивами Ставки ВГК, наступ мав розпочатися одразу після виходу військ до Південного Бугу, щоб не дати противникові часу на створення стійкої оборони [25, с. 45–51; 71, с. 129–131]. Однак весняне бездоріжжя, нестача переправних засобів та інтенсивний вогонь ворога змусили командування фронту перенести активну фазу форсування на 26 березня 1944 р.

У перший день операції підрозділи 57-ї, 37-ї та 46-ї армій почали форсування Південного Бугу на кількох ділянках, використовуючи наявні мости, паромні переправи, а також підручні засоби – човни, плоти, баржі, які готувалися інженерними частинами й частково реквізувалися у місцевого населення [6, с. 329; 73, с. 221–224]. Інженерні війська здійснювали нічну розвідку берегів, визначали найзручніші місця для висадки штурмових груп,

облаштовували вихідні рубежі та маскували переправи. Артилерійська підготовка стала ключовим елементом прориву. На ділянках головних ударів створювалися потужні артилерійські групи фронту й армій, які концентрували вогонь на виявлених вогневих точках противника, переправах, вузлах доріг та районах зосередження резервів. За оцінкою фахівців з історії оперативного мистецтва, саме масоване використання артилерії дозволило компенсувати складні природні умови форсування та знизити втрати першого ешелону [44, с. 68–72; 70, с. 155–158].

Уже в перші дні наступу підрозділи правого крила фронту змогли захопити низку плацдармів на правому березі Південного Бугу. Особливої ваги набули дії військ у районах Костянтинівки та Вознесенська, де противник сподівався утримати ключові переправи й перетворити їх на опорні центри оборони [59, с. 161–162; 79, с. 338–340]. Захоплення та розширення цих плацдармів відкривало можливість для введення в бій рухомих з'єднань. Одночасно на лівому крилі фронту 6-та армія, 5-та ударна армія та 28-ма армія вели запеклі бої в районі Миколаєва, намагаючись зламати оборону противника на підступах до міста. Висадка морського тактичного десанту в порту Миколаєва, який діяв у надзвичайно складних умовах, сприяла прискоренню звільнення міста 28 березня й послабила можливості німецько-румунського командування утримувати фронт на лінії Південного Бугу [6, с. 329–330; 64, с. 112–118].

Після того як стало очевидно, що війська 37-ї та 57-ї армій успішно закріпилися на правому березі та розширюють плацдарми, командування фронту прийняло рішення ввести в бій кінно-механізовану групу генерал-лейтенанта І. Плєва (4-й гвардійський механізований корпус і 4-й гвардійський кавалерійський корпус) та 23-й танковий корпус [24, с. 535; 73, с. 225–230]. Це рішення цілком відповідало загальній концепції застосування рухомих з'єднань у завершальній фазі Дніпровсько-Карпатської операції, коли танкові й

механізовані корпуси використовувалися не лише для розвитку прориву, а й для глибоких охоплень угруповань противника [44, с. 71–74; 70, с. 160–162].

Рухомим частинам ставилися завдання:

- розвинути успіх піхотних з'єднань, що форсували річку;
- вийти на оперативний простір у напрямку Березівки та Роздільної;
- перерізати основні шляхи відступу німецько-румунських військ до Одеси та переправ через Дністер [20, с. 37–39; 73, с. 227–229].

Одночасно 17-та повітряна армія здійснювала систематичні удари по мостах, залізничних вузлах і колонах, що відходили, намагаючись не дозволити противникові організовано відійти на нові рубежі оборони. Участь фронтової авіації у початковій фазі операції розглядається сучасними дослідниками як один із визначальних факторів послаблення оборони ворога, зокрема в районах вузлів доріг та переходів через малі річки, що лежали на шляху від Південного Бугу до Одеси [21, с. 10–15; 76, с. 412–418]. Уже в останні дні березня радянським військам вдалося не лише втримати плацдарми, а й прорвати тактичну оборону противника на кількох ключових ділянках. Війська 37-ї армії просунулися в напрямку Березівки, тоді як частини 57-ї армії розгортали наступ у бік Роздільної, намагаючись розсікати оборону ворога вздовж важливих комунікацій [6, с. 330–331; 24, с. 535].

Наступ розвивався в умовах складного рельєфу та весняного бездоріжжя, однак послідовне введення нових сил у прорив, а також гнучке маневрування артилерією дозволили підтримувати високий темп просування. За свідченням учасників подій, на низці ділянок оборона противника фактично «розсипалася» під тиском комбінованого вогню артилерії та авіації, після чого танкові та механізовані частини швидко проривалися вглиб, обходячи опорні пункти й змушуючи гарнізони або відступати, або здаватися в полон [30, с. 633; 84, с. 245–252].

Стратегічні наслідки цього прориву стали очевидними вже на початку квітня. Командування групи армій «А», усвідомлюючи загрозу оточення між

Південним Бугом і Дністром, розпочало поспішний відхід 6-ї німецької та 3-ї румунської армій до Одеси та далі на захід. Проте швидкий розвиток наступу Третього Українського фронту, підтриманий діями 2-го Українського фронту на північ від Дністра, не дозволив противнику організувати стійку оборону на проміжних рубежах [21, с. 15–18; 70, с. 160–162].

Отже, початок наступу радянських військ у рамках Одеської операції та прорив оборони противника можна охарактеризувати як динамічну, багаторівневу фазу, в якій поєдналися:

- швидке форсування значної водної перешкоди за умов несприятливої погоди;
- масоване застосування артилерії та авіації для придушення оборони на правому березі Південного Бугу;
- оперативне введення в бій рухомих з'єднань, які розвивали прорив у глибину;
- тісна взаємодія сухопутних військ із Чорноморським флотом, що підтримував дії на приморських напрямках, зокрема при звільненні Миколаєва та Очакова [6, с. 328–331; 64, с. 120–124; 77, с. 210–216].

Цей етап створив передумови для подальшого оточення одеського угруповання противника й безпосереднього штурму міста, що стане предметом розгляду у підрозділі 3.2. Саме успішний прорив оборони на Південному Бугу та вихід до оперативного простору на північ і північний захід від Одеси визначили темп і загальний характер подальшого розвитку наступу навесні 1944 р.

3.2. Розвиток наступу та визволення Одеси

Після успішного форсування Південного Бугу і створення стійких плацдармів на його правому березі війська Третього Українського фронту перейшли до другого, розгорнутого етапу наступальної операції. Саме в період від кінця березня до 10 квітня 1944 р. стратегічна ініціатива остаточно

перейшла до радянського командування, а рухомі угруповання фронту отримали можливість швидко проникати вглиб оборони противника, руйнуючи систему опорних пунктів і комунікацій групи армій «А» [6; 20; 70]. Вже у перші дні розвитку наступу стало очевидно, що німецько-румунські війська не встигають закріплюватися на проміжних рубежах і змушені відходити на значні відстані, зберігаючи лише окремі вузли опору. Командування групи армій «А», побоюючись охоплення з півночі та виходу радянських частин у район Роздільної та Бірзули (нині Подільськ), поспішно перекидало на ці напрями резерви, але нестача техніки та авіаційного прикриття не дозволяла стримати просування радянських мобільних корпусів [24; 38].

У цих умовах Р. Малиновський ухвалив принципово правильне рішення перенести центр ваги на праве крило фронту, де кінно-механізована група І. Плієва та 23-й танковий корпус могли діяти в оперативному просторі. Механізовані частини почали швидко висуватися у напрямку Березівки, обходячи опорні пункти противника і змушуючи його поспішно згортати оборону на проміжних рубежах [20, с. 36–39]. 31 березня радянські війська оволоділи Березівкою – ключовим транспортним вузлом, який відкривав шлях до північних і північно-західних підступів до Одеси. Втрата цього населеного пункту стала для німецько-румунського командування стратегічним ударом: лінія комунікацій Одеса – Тирасполь опинилася під прямою загрозою [6; 71].

Просування військ фронту супроводжувалося активною роботою авіації, яка паралізувала рух техніки противника в центральній зоні Одеського транспортного вузла. Зокрема, удари по станціях Роздільна та Бірзула унеможливили маневр резервами та виведення з-під удару важкого озброєння [21]. 4 квітня радянські частини увійшли до Роздільної, чим остаточно розсікли оборону противника на дві частини. Це створило загрозу глибокого охоплення всього одеського угруповання з півночі та позбавило ворога можливості організовано відступити до Дністра [24; 73].

Одночасно з боями на півночі розгорталися події на приморській ділянці фронту. 30 березня війська 28-ї армії за підтримки морського тактичного десанту оволоділи Очаковом, що відкрило шлях до Подніпровсько-Бузького лиману та полегшило рух частин у напрямку Одеси з лівого флангу [64]. Підводні човни і торпедні катери Чорноморського флоту продовжували знищувати судна противника на підступах до Одеси, зриваючи спроби евакуації техніки і живої сили. Морські розвідгрупи, висаджені в районі Очакова та Григорівки, уточнювали лінію берегової оборони та передавали дані про пересування військ противника вздовж узбережжя [64; 76]. До 7–8 квітня радянські війська зайняли ключові комунікаційні вузли на північ від міста. Кінно-механізована група Плієва отримала завдання вийти до району Овідіюполя, перекривши останній шлях відступу ворожих підрозділів до переправ на Дністрі [73, с. 225–230].

Одночасно з південно-західного напрямку наступали частини 28-ї та 5-ї ударної армій, тісно взаємодіючи з підрозділами Чорноморського флоту. Противник, усвідомлюючи безвихідь, почав масово підривати склади, техніку та об'єкти інфраструктури, намагаючись уповільнити просування радянських військ і знищити ресурси, які могли бути використані на їхню користь [57; 58]. Проте ці заходи не дали суттєвого результату: радянські війська продовжували наближатися до околиць Одеси, використовуючи темп наступу й нестабільність оборони ворога.

Увечері 9 квітня передові частини 8-ї гвардійської армії та підрозділи 37-ї армії вийшли безпосередньо до північних рубежів міста. Використовуючи слабку координацію німецько-румунських військ та підтримку місцевих підпільних формувань, радянські війська розпочали нічний штурм. У ніч з 9 на 10 квітня бої точилися у щільній міській забудові – за квартали Пересипі, Молдаванки, Слобідки-Романівки [17; 90].

Уранці 10 квітня над будівлею міської ради було піднято червоний прапор. До полудня основні сили ворога залишили місто, а частини Третього

Українського фронту повністю встановили контроль над Одесою. Окремі підрозділи 6-ї німецької армії намагалися прорватися у бік Дністра, але їхній відхід був значною мірою дезорганізований і супроводжувався великими втратами [6; 77]. Звільнення міста стало важливим етапом не лише у межах Дніпровсько-Карпатської операції, а й у ширшому контексті війни. Результати операції включали:

- ліквідацію значної частини угруповання групи армій «А»;
- встановлення контролю СРСР над ключовими портами Чорного моря;
- порушення комунікацій німецьких військ на Балканах;
- створення передумов для Яссько-Кишинівської операції, що розпочалася вже в серпні 1944 р. [71; 79].

Для Чорноморського флоту повернення портів Миколаєва, Одеси та Очакова означало відновлення повноцінної базової системи та можливість активної участі в операціях на західному узбережжі Чорного моря. Отже, розвиток наступу Третього Українського фронту у березні–квітні 1944 р. продемонстрував високий рівень оперативної майстерності командування, взаємодію різних видів військ, ефективне використання маневру і темпу. Визволення Одеси стало результатом комплексних дій сухопутних, авіаційних і морських сил, а також активної допомоги місцевих підпільних організацій.

Успіх операції засвідчив:

- здатність радянських військ здійснювати глибокі наступи в умовах складної місцевості;
- ефективність застосування мобільних угруповань;
- важливість поєднання фронтальних і охоплювальних ударів;
- ключову роль морських сил у приморських операціях.

Одеська наступальна операція стала однією з найдинамічніших та найуспішніших кампаній радянських військ у 1944 році й визначила подальший перебіг подій на південному фланзі Східного фронту.

3.3. Роль і внесок українських формувань у перебіг операції

Участь українців у визволенні Півдня України, зокрема в Одеській наступальній операції, була багатовимірною та охоплювала як регулярні частини Червоної армії, так і підпільні структури, партизанські загони, місцеві групи опору. На основі узагальнення статистичних даних, архівних документів та праць українських дослідників можна стверджувати, що внесок українських формувань став одним із визначальних чинників успіху операції [19; 42; 50; 55]. На початок 1944 р. у військах Третього Українського фронту українці становили значну частку особового складу. За оцінками істориків, лише у цьому оперативному об'єднанні налічувалося понад 140 тис. українських бійців, тоді як у 1-му Українському фронті близько 200 тис., а в 2-му понад 66 тис. [19; 50].

Різке зростання їхньої частки було пов'язане з масштабними мобілізаційними кампаніями на вже звільнених територіях України та з тим, що саме українці становили основний людський резерв фронтів, які діяли на Правобережжі та в степовій зоні. Важливу роль відігравало й те, що значна частина новобранців не була військово підготовленою. Нерідко призовників одразу направляли у стрілецькі дивізії та полки, де вони брали участь у форсуванні Південного Бугу та подальшому стрімкому наступі. Незважаючи на втрати і складні умови ведення боїв, українські новобранці швидко інтегрувалися в бойові підрозділи, що засвідчує високий моральний потенціал і готовність до участі в обороні Батьківщини [66; 71].

У механізованих і танкових частинах частка українців була меншою через необхідність спеціальної підготовки, однак навіть у цих формуваннях вони займали ключові позиції. Зокрема, у 23-му танковому корпусі та 4-му гвардійському механізованому корпусі служили екіпажі, сформовані з уродженців Київщини, Харківщини, Одещини та Полтавщини, які відзначилися під час прориву в районі Березівки та Роздільної [73]. Діяльність підпілля та партизанських загонів значно активізувалася у березні 1944 р., коли стало

зрозуміло, що відступ німецько-румунських військ неминучий. У працях дослідників засвідчено, що в Одеській області діяли десятки партизанських груп, які мали різний рівень організованості та можливостей, але їхній внесок у підриг комунікацій, ліквідацію ворожих осередків і передачу розвідувальних даних був істотним [37; 65].

Підпільні мережі в самій Одесі виконували комплексні завдання:

1) розвідка руху німецьких та румунських частин, складів боєприпасів, техніки й інженерних об'єктів;

2) диверсії на залізничних коліях у напрямках Тирасполя, Роздільної та Овідіюполя;

3) поширення інформації серед населення, підтримання морального стану та організація укриття для радянських розвідників;

4) допомога вкоріненим агентурним групам, які передавали дані про оборону міста штабам фронтових об'єднань [17; 58].

Згідно з архівними матеріалами, у ніч з 9 на 10 квітня, коли передові частини 8-ї гвардійської армії почали штурм північних кварталів міста, підпільники виводили з ладу засоби зв'язку, організовували провід штурмових груп вузькими вуличками Молдаванки та Пересипі, а також передавали дані про пересування противника у реальному часі [17; 57]. Це суттєво пришвидшило темп наступу та дозволило уникнути тривалих боїв за окремі промислові райони. Особливою сторінкою участі українців у визволенні стала діяльність моряків Чорноморського флоту, серед яких значну частину також становили уродженці України. Вони брали участь у:

- розвідці узбережжя й лиманів,
- блокуванні морських шляхів евакуації військ противника,
- підтримці морських тактичних десантів у районах Очакова, Пересипі та Лузанівки [64].

Населення прибережних поселень Чорноморки, Куяльника, Лузанівки сприяло операціям флоту: надавало човни, показувало обхідні шляхи,

переховувало поранених і передавало важливі розвідувальні дані. Цей елемент взаємодії з цивільним населенням, який часто ігнорується у військових звітах, відіграв значну роль у забезпеченні швидкого просування військ у приморській зоні.

Загальна кількість українців, які пройшли війну у складі Червоної армії, оцінюється щонайменше у 7 мільйонів осіб, і значний їхній відсоток брав участь у звільненні Півдня України [55; 66]. Під Одесою вони становили ядро стрілецьких формувань, значну частину артилерії й допоміжних служб, що забезпечило стійкість наступальних дій у складних умовах весняної кампанії 1944 року. Отже, роль українських формувань в Одеській наступальній операції була не другорядною, а системоутворюючою. Саме вони забезпечили чисельну основу фронту, підсилювали мобільні корпуси, здійснювали партизансько-диверсійні дії, підтримували наступ ізсередини міста, брали участь у морських операціях та створювали сприятливе середовище для маневру радянських військ.

Результати операції стали можливими завдяки поєднанню зусиль регулярної армії, підпілля, флоту й місцевого населення, а внесок українців у цей процес відіграв ключову роль у визволенні Одеси та зміні стратегічної ситуації на південному фланзі Східного фронту.

Висновки до третього розділу

Аналіз ходу Одеської наступальної операції березня–квітня 1944 р. дозволяє встановити її комплексний характер та визначальну роль у зміні стратегічної ситуації на південному фланзі радянсько-німецького фронту. Дії військ Третього Українського фронту характеризувалися високою маневровістю, оперативною гнучкістю та здатністю до прискореного розвитку успіху після прориву оборони противника. Початковий етап наступу засвідчив, що радянське командування змогло ефективно поєднати стрімке форсування Південного Бугу з широкомасштабним розгортанням сил на вирішальних

напрямах, що позбавило німецько-румунське угруповання можливості стабілізувати оборону.

У процесі подальшого просування в глибину оборони противника проявилася здатність радянських військ оперативно використовувати створений прорив, застосовуючи рухомі з'єднання для охоплення і розсікання його сил. Введення в бій кінно-механізованої групи та танкових корпусів, активні дії фронтової авіації й Чорноморського флоту забезпечили високу динаміку наступу, що дозволило уникнути затяжних боїв на проміжних рубежах і суттєво пришвидшити визволення Одеси. Скоординовані дії сухопутних і морських сил сприяли зриву спроб німецько-румунських військ організовано відступити до Дністра та зберегти контроль над портовими районами.

Важливим аспектом операції став внесок українських формувань, які становили значну частину особового складу стрілецьких, артилерійських та допоміжних частин фронту. Українські військовослужбовці відіграли ключову роль у форсуванні Південного Бугу, штурмі опорних пунктів оборони та розвитку наступу на Березівському й Роздільнянському напрямках. Не менш вагомою була участь місцевих партизанських і підпільних груп, які дестабілізували систему управління противника, порушували комунікації й передавали радянському командуванню розвідувальні дані щодо оборони міста.

Співпраця регулярної армії, підпілля та населення сприяла скороченню тривалості боїв за Одесу й зменшенню втрат у міських умовах. Загалом Одеська наступальна операція стала однією з найуспішніших фронтових операцій весняної кампанії 1944 р. Вона забезпечила остаточне вигнання противника з території Південної України, створила умови для подальшого наступу на Тирасполь і Ясси, відновила стратегічні позиції СРСР на Чорному морі та істотно посилила передумови для майбутнього краху румунсько-німецького союзу. Її перебіг продемонстрував новий рівень оперативного мистецтва командування, злагоджену взаємодію різних видів військ і значний мобілізаційний потенціал українських земель.

Отже, хід операції підтверджує: визволення Одеси стало не лише тактичним успіхом, а й стратегічною перемогою, яка мала далекосяжні військові, політичні та моральні наслідки для всієї антигітлерівської коаліції.

РОЗДІЛ 4.

НАСЛІДКИ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ОПЕРАЦІЇ

4.1. Військово-політичні та соціально-економічні результати операції

Військово-стратегічний вимір наслідків Одеської наступальної операції 1944 р. у сучасній українській військово-історичній літературі однозначно оцінюється як один із ключових підсумків Дніпровсько-Карпатської стратегічної кампанії. Дослідження В. Грицюка, О. Лисенка, Л. Кривизюка показують, що розгром угруповання групи армій «А» (згодом «Південна Україна») між Південним Бугом і Дністром означав фактичний крах німецько-румунської оборони на південному крилі радянсько-німецького фронту, остаточну втрату вермахтом стратегічної ініціативи на українському напрямку та створення умов для Яссько-Кишинівської і Кримської операцій [6; 18; 20; 21; 25; 70; 71].

У дисертації В. Грицюка наголошено, що Дніпровсько-Карпатська стратегічна операція у цілому та Одеська фронтова операція як її елемент за масштабами залучених сил, протяжністю фронту й інтенсивністю боїв належать до найбільш масштабних наступальних кампаній Другої світової війни, а успішне завершення боїв за Одесу зафіксувало незворотність звільнення території Української РСР від вермахту [33; 56].

З військово-політичної точки зору результати операції виходили далеко за межі суто оперативного успіху. Звільнення Миколаєва, Одеси, вихід радянських військ до Дністра та формування плацдармів на його західному березі радикально змінювали ситуацію на Балканському напрямку, створюючи для Німеччини загрозу швидкого перенесення бойових дій на територію Румунії [18; 20; 21; 38; 70]. Як підкреслює М. Коваль, саме ліквідація німецько-румунського плацдарму на півдні України змусила Берлін і Бухарест перебудовувати оборону, перенацілювати резерви й фактично визнати неможливість повернення утрачених позицій на українській території [38; 39].

Численні узагальнюючі праці з історії війни (зокрема колективні видання «Україна. Хроніка визволення», «Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації», «Війна. Грані») розглядають Одеську операцію як один із кульмінаційних моментів процесу вигнання нацистських окупантів з України, коли впродовж кількох тижнів радянські війська забезпечили звільнення двох стратегічно важливих областей – Миколаївської та Одеської – разом із ключовими портами Чорного моря [10; 64; 76; 77]. У цьому контексті Одеська операція постає не лише як черговий фронтовий успіх, а як етап, що «закривав» південний фланг радянсько-німецького фронту і відкривав шлях до операцій у Східній Румунії та на Балканах [18; 25; 70].

Окремий блок військово-політичних наслідків пов'язаний із відновленням контролю СРСР над чорноморським узбережжям. За оцінкою авторів колективної монографії «Танки і танкові війська: вчора, сьогодні, завтра» та праць з історії Чорноморського флоту, повернення Миколаєва, Одеси й Очакова означало відновлення можливості повноцінного базування флоту в західній частині Чорного моря, руйнування системи німецько-румунських морських комунікацій і суттєве послаблення позицій противника у Криму [18; 59; 73].

Саме цей фактор у поєднанні зі звуженням оперативного простору для групи армій «А» створював передумови для проведення Кримської наступальної операції, яка, за висновком О. Уткіна, була неможливою без попереднього успіху під Одесою [18; 25; 79]. Важливими були й внутрішньополітичні наслідки. У працях І. Патриляка та М. Боровика наголошено, що звільнення великих промислових і культурних центрів України, зокрема Одеси, активно використовувалося радянською владою в пропагандистських цілях як доказ «непохитності» союзу народів СРСР і здатності радянської держави відновити контроль над «історичними кордонами» [9; 19; 52; 62].

Військовий успіх на Півдні підсилював позиції Москви у відносинах із західними союзниками, демонструючи внесок України та її фронтів у спільну перемогу над нацизмом, що окремо підкреслюють С. Корнійчук, В. Грицюк, О. Лисенко та О. Покатило в дослідженнях про міжнародне визнання внеску України у розгром фашизму [42; 53]. Соціально-економічні результати Одеської операції були суперечливими. З одного боку, звільнення регіону відкривало можливість для відбудови зруйнованої інфраструктури, повернення портів до мирної (а спершу – тилової воєнної) роботи, відновлення роботи суднобудівних, машинобудівних, харчових підприємств міста та області [1; 8; 57; 58]. Уже перші повоєнні статистичні довідники фіксують швидке зростання обсягів промислового виробництва і вантажообігу портів у другій половині 1940-х років, хоча до довоєнного рівня регіон повернувся лише наприкінці десятиліття [36; 75].

З іншого боку, дослідники наголошують на винятково високій ціні відновлення. За підрахунками О. Лисенка, Р. Пилявця, Л. Рибченка та інших авторів, людські втрати України в лавах РСЧА, а також серед цивільного населення, були колосальними, а Одещина не стала винятком [50; 53; 66; 88]. «Книга скорботи України. Одеська область» та видання «Безсмертя. Книга пам'яті України» фіксують десятки тисяч загиблих і зниклих безвісти мешканців регіону, розстріли цивільних перед відступом окупантів, масові злочини проти єврейського й українського населення [5; 37; 60; 65].

Окремий зріз соціальних наслідків пов'язаний із трансформацією міського суспільства Одеси. Дослідження В. Аврамової, О. Бабіч, збірник документів «Окупація. Одеса 1941–1944» та праці, присвячені румунській адміністрації та підпіллю (Т. Вінцковський, Н. Сафонова), показують, що на момент визволення місто виходило з окупації в умовах радикальної зміни етнічної структури, значних майнових трансферів і глибокої соціальної травми [1; 2; 3; 12; 58; 69]. Масове знищення єврейського населення, депортації,

використання примусової праці, голод і репресії створили спадщину, подолання якої вимагало не одного десятиліття [37; 58; 83].

Жіночий вимір наслідків війни, зокрема для Одеси, детально розкрито у статті О. Бабіч про становище жінок в умовах окупації: авторка показує, що досвід окупаційного насильства, втрати годувальників, вимушеної праці та участі жінок у підпіллі продовжував визначати соціальну структуру міста й після визволення [2]. Водночас демобілізація фронтовиків-одеситів і повернення поранених сприяли формуванню в повоєнному місті специфічної «фронткової» спільноти, описаної в мемуарній та довідковій літературі [30; 55; 84; 90].

Економічне відновлення Одещини тісно перепліталось з політикою пам'яті. У виданнях «Україна. Хроніка визволення», «Полиновий травень 44-го», музейних збірниках Національного музею історії України у Другій світовій війні акцентовано, що реконструкція міської інфраструктури – від порту й залізничних вузлів до житлового фонду – супроводжувалася масовим спорудженням пам'ятників, меморіальних дощок, створенням музеїв бойової слави [10; 64; 76; 77]. З. Златанов, аналізуючи «місця пам'яті» Другої світової війни на карті України, зазначає, що Одеса посіла особливе місце в радянському каноні як «героїчне місто-порт», де символічний ряд (дата визволення, образ підпілля, культ морського десанту) став невід'ємною частиною міського простору [34; 17; 61; 74; 90].

Водночас сучасні українські історики наголошують, що за офіційним героїчним наративом довгий час залишалися прихованими складні й суперечливі аспекти поведінки війська та влади після визволення. Зокрема, О. Стяжкіна досліджує проблему мародерства радянських військовослужбовців, підкреслюючи, що звільнення територій далеко не завжди означало негайне відновлення правопорядку й безпеки для цивільного населення [72]. У працях, присвячених українському спротиву, репресіям проти «неблагонадійних» і політиці «фільтрації» повернених з окупації, акцентується, що відновлення

радянської влади в Одесі супроводжувалося масштабними перевітками, арештами й депортаціями, частина яких зафіксована у фондах архівів СБУ та виданні «Реабілітовані історією. Одеська область» [26; 27; 65; 78; 82].

Підсумовуючи, у працях українських дослідників Одеська наступальна операція 1944 р. постає як подія з комплексними військово-політичними та соціально-економічними наслідками. Військовий результат – розгром німецько-румунського угруповання, відновлення контролю над чорноморськими портами, створення плацдармів для наступу на Румунію та Балкани – доповнювався глибокими трансформаціями в житті регіону: демографічними втратами, повоєнною відбудовою, зміненою соціальною структурою й формуванням потужного, але не позбавленого суперечностей, міфу «героїчної Одеси» [6; 20; 24; 38; 50; 64; 70; 77; 83]. Саме поєднання цих вимірів дозволяє адекватно оцінити місце Одеської операції не лише в історії фронтових дій, а й у широкому контексті історії України середини ХХ століття.

4.2. Вплив визволення Одеси на подальший хід Другої світової війни

У вітчизняній та зарубіжній історіографії визволення Одеси розглядається не лише як локальна фронтова перемога, а як важлива ланка загального перелому в ході Другої світової війни на південному фланзі радянсько-німецького фронту. Дослідники підкреслюють, що завершення Одеської наступальної операції поставило крапку в боротьбі за Правобережну Україну й остаточно ліквідувало можливість відновлення німецько-румунського стратегічного плацдарму на чорноморському узбережжі [6; 18; 20; 21; 25; 38; 70; 71].

Саме після подій березня–квітня 1944 р. Німеччина фактично втратила здатність проводити великі наступальні операції на півдні Східного фронту, змушена перейшла до оборони й відступу. Одним із ключових наслідків звільнення Одеси стало створення сприятливих умов для розгортання радянського наступу в Румунії та на Балканах. У працях В. Грицюка, О.

Лисенка, М. Ковалю наголошується, що вихід військ 3-го та 2-го Українських фронтів до Дністра, а згодом – формування плацдармів на його західному березі означали прямий вихід Червоної армії до кордонів союзника Німеччини – Королівства Румунія, що радикально загострювало для Берліна проблему «південного флангу» [20; 21; 25; 38; 39; 70]. У цьому сенсі Одеса стала одним із стартових майданчиків для Яссько-Кишинівської операції, яка в серпні 1944 р. призвела до військово-політичної катастрофи для Румунії та її виходу з війни. Питання геополітичних наслідків Одеської операції докладно розглядаються в узагальнюючих студіях І. Патриляка, М. Боровика, Ю. Лібера.

Вони наголошують, що ліквідація німецько-румунської присутності на півдні України руйнувала систему контролю Третього рейху над простором від Карпат до Чорного моря, послаблювала позиції Німеччини у Південно-Східній Європі та відкривала Радянському Союзу шлях до прямого впливу на політичні процеси в Бухаресті, Софії та Будапешті [9; 19; 39; 52; 62]. Власне, подальші події – серпневий переворот у Румунії, перехід країни на бік антигітлерівської коаліції, вступ Червоної армії на територію Болгарії та Угорщини – логічно продовжують тенденції, закладені весняними операціями 1944 р. на Миколаївсько-одеському напрямку.

Не менш вагомим був і морський вимір наслідків визволення Одеси. За оцінками військових істориків і фахівців з історії флоту, повернення під контроль СРСР портів Миколаєва, Одеси, Очакова докорінно змінило баланс сил у Чорному морі [18; 59; 73]. Чорноморський флот отримав можливість базуватися в західній частині акваторії, розгорнути ширший спектр бойових дій проти німецько-румунського флоту та комунікацій, що, у свою чергу, значно ускладнювало утримання Кримського півострова для вермахту й зменшувало роль їхніх опорних пунктів у Констанці та інших портах [18; 59; 79]. Звільнення Одеси, таким чином, посприяло успіху Кримської наступальної операції, зробивши становище німецько-румунських військ на півострові стратегічно безнадійним.

У контексті загального перебігу війни визволення Одеси значною мірою вплинуло й на систему союзницьких відносин у межах антигітлерівської коаліції. Колективні праці «Україна. Хроніка визволення», «Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації», а також дослідження С. Корнійчука, В. Грицюка, О. Лисенка наголошують, що успіхи Українських фронтів навесні 1944 р. стали одним із аргументів радянської дипломатії у дискусіях із західними союзниками щодо відкриття другого фронту в Європі й повоєнного устрою Центрально-Східної Європи [42; 53; 64; 76; 77].

Демонстрація спроможності Червоної армії самостійно розгромити потужне угруповання противника, звільнити величезну територію й вийти до кордонів союзників Німеччини зміцнювала позиції СРСР як ключового актора коаліції. Важливою складовою впливу Одеської операції була символічна й морально-психологічна площина. У виданні «Від Рейхстагу до Іводзіми», працях П. Тронька, Я. Файзуліна, у публікаціях Українського інституту національної пам'яті підкреслюється, що визволення Одеси – великого багатонаціонального порту й одного з головних промислово-культурних центрів Півдня – мало сильний резонанс як усередині СРСР, так і за його межами [9; 16; 74; 85; 89].

Для населення окупованих територій України та інших регіонів це було потужним сигналом незворотності визвольного наступу, а для німецько-румунського командування – знаком того, що збереження фронту на Дністрі стає дедалі проблематичнішим. Окремого значення набуває внесок українського компонента у визволення Одеси й подальший розвиток воєнних дій. Праці І. Муковського, О. Лисенка, В. Макарова, Л. Рибченка та інших дослідників показують, що до моменту весняних операцій 1944 р. українці становили значну частку особового складу військ Українських фронтів, а Одещина стала одним із регіонів, де участь вихідців з України в бойових діях була особливо помітною [50; 53; 55; 66].

Це давало радянському керівництву додатковий аргумент у формуванні повоєнного образу «України – республіки-переможця», що відіграло важливу роль у легітимації радянського проекту на українських землях [19; 35; 52]. Деякі автори звертають увагу й на опосередкований вплив визволення Одеси на подальшу стратегію Третього рейху. Втрата важливих портів і нафтопереробних потужностей у південному напрямку, звуження доступу до сировинної бази Румунії та загроза радянського наступу вглиб Центральної Європи змушували німецьке командування перерозподіляти ресурси, послаблюючи інші ділянки фронту [18; 39; 43; 63].

У цьому контексті Одеська операція розглядається як один із чинників загального виснаження воєнно-економічного потенціалу Німеччини наприкінці війни. Отже, вплив визволення Одеси на подальший хід Другої світової війни проявився у кількох взаємопов'язаних вимірах: військово-стратегічному (зміна співвідношення сил на південному фланзі фронту, підготовка до операцій у Румунії та на Балканах), морському (відновлення контролю СРСР над західною частиною Чорного моря), політичному (посилення позицій СРСР у коаліції, прискорення кризи союзників Третього рейху в Південно-Східній Європі) та морально-символічному (формування образу незворотності звільнення України). У сукупності ці чинники дозволяють розглядати Одеську наступальну операцію як подію, значення якої виходить далеко за рамки регіональної історії та вписується в ширший контекст завершального етапу Другої світової війни.

4.3. Аналіз відображення подій у радянській, українській та зарубіжній історіографії

Проблематика вивчення Одеської наступальної операції 1944 р. посідає помітне місце в історіографії Другої світової війни. Особливість її осмислення полягає у значній багаточисловості: радянська історична школа формувала власний, ідеологічно зумовлений наратив; українська історіографія після 1991

р. переосмислила події крізь призму національного досвіду та участі українців у війні; зарубіжні автори здебільшого розглядали операцію у контексті загального перебігу кампаній Східного фронту. Аналіз цих трьох історіографічних напрямів дозволяє простежити еволюцію інтерпретацій та зміну акцентів у розумінні стратегічного й суспільного значення операції. У радянських працях 1940–1980-х рр. Одеська операція подавалась як складова «тріумфального маршу» Червоної армії та як одна з ключових подій у звільненні Правобережної України. У фундаментальних виданнях – «Історії Української РСР» [36], багатотомній «Історії Великої Вітчизняної війни» [63] та збірниках Міністерства оборони СРСР [59] – наголос робився передусім на стратегічному керівництві Ставки, особистій ролі маршалів Георгія Жукова, Олександра Василевського, командувача фронтом Р. Малиновського. Радянські історики прагнули підкреслити масштабність і «визвольний характер» операції, відтак:- перебільшували мобілізаційні можливості СРСР, зображаючи хід бойових дій як рівномірний і цілеспрямований наступ без значних втрат;

- згладжували тактичні прорахунки фронтового командування, зокрема повільне просування на окремих ділянках і труднощі форсування Південного Бугу;

- висвітлювали дії румунських військ лише як другорядний фактор, наголошуючи на «неминучості краху гітлерівського блоку» [18; 59; 63].

Тема участі українського населення в бойових діях і визвольних процесах подавалась у рамках офіційної доктрини «дружби народів». У працях радянських авторів, що висвітлювали воєнний внесок народів СРСР, український компонент згадувався лише як частина колективного радянського зусилля [55; 74]. Попри ідеологічну заданість, радянські дослідження накопичили значний масив статистичних даних, картографічних матеріалів, оперативних директив, які і сьогодні залишаються важливою джерельною базою.

Після 1991 р. українські історики почали радикальний перегляд усталених радянських інтерпретацій. Цей процес виявився багатограним:

1) Переосмислення ролі українців у складі Червоної армії.

У працях І. Патриляка, О. Лисенка, В. Грицюка, Л. Рибченка вказано, що українці становили одну з найчисельніших груп особового складу Українських фронтів, а їх участь у визволенні Півдня України була значною [20; 21; 38; 42; 55; 66]. Дослідники підкреслюють, що саме українські мобілізаційні ресурси забезпечували темпи наступальних операцій 1943–1944 рр.

2) Критичне осмислення радянських втрат, репресій і наслідків для цивільного населення.

На відміну від радянських видань, сучасні праці акцентують на:

- значних демографічних втратах України [50; 88];
- масштабах мародерства та насильства радянських військ на щойно звільнених територіях, що замовчувалося радянською історіографією [72];
- трагедіях цивільного населення Одеси, які висвітлюють Бабіч, Пойзнер, автори збірника «Окупація. Одеса...» [2; 3; 58].

3) Вивчення діяльності підпілля та руху Опор.у

Українські дослідники (Вінцовський, Нікульча, Сафонова) показують складність підпільних процесів у Трансністрії, відсутніх у радянському описі подій [12; 69].

4) Повернення до локальних історій Одеси.

Історико-краєзнавчі збірники, такі як «Одесика», «Південний Захід» та матеріали музеїв, дозволили переосмислити повсякденне життя населення під час окупації й у період звільнення [15; 57; 61].

Отже, українська історіографія формує більш збалансоване та багатовимірне бачення операції, на противагу радянському героїзованому й одномірному. Західні дослідники приділяли менше уваги Одеській операції, оскільки їхні роботи орієнтувалися передусім на загальностратегічні аспекти кампанії 1944 р. та взаємодію союзників у рамках антигітлерівської коаліції.

У працях З. Лібера, В. Косика, Д. Яневського підкреслюється:

- роль Одеської операції як частини ширшої радянської стратегії
- витіснення Німеччини з Південно-Східної Європи;
- значення наступу для зміни політичної ситуації в Румунії та краху режиму Антонеску [43; 52; 89];
- гуманітарні наслідки нацистської окупації і боротьба цивільного населення за виживання - аспект, який активно розробляється сьогодні в західних студіях пам'яті.

Зарубіжні автори також значно частіше, ніж радянські та навіть українські дослідники, аналізують операцію у зв'язку з логістичними, економічними й воєнно-технічними чинниками, підкреслюючи важливість контролю над портами й морськими комунікаціями Чорного моря [52; 59; 73]. Характерні риси різних історіографічних традицій подано у таблиці 4.1 для більш наочного порівняння.

Таблиця 4.1 - Порівняльні акценти трьох історіографій

Аспект	Радянська історіографія	Українська історіографія	Зарубіжна історіографія
Характер оцінки	Героїзована, ідеологізована	Аналітична, критична	Стратегічна, нейтральна
Роль українців	Частина «єдиного радянського народу»	Один із ключових чинників перемоги	Майже не акцентується
Акценти	Стратегія Ставки, «визволення»	Людські втрати, локальний вимір, підпілля	Геополітика, Балкани, логістика

Джерело: створено автором за [2; 3; 12; 15; 57; 58; 61]

Синтезуючи позиції трьох напрямків досліджень, можна стверджувати, що:

- радянська історіографія створила канонізований, героїзований образ Одеської операції, який десятиліттями визначав її публічну інтерпретацію;
- українська історична наука відкрила нові виміри – людський, локальний, національний, критичний, залучивши широку джерельну базу й заповнивши багато «білих плям» радянських оповідей;
- зарубіжні дослідження дозволили побачити операцію в контексті загальноєвропейських стратегічних процесів, її вплив на Балкани та крах союзників Німеччини. Отже, сучасний історіографічний дискурс істотно розширює уявлення про значення Одеської наступальної операції 1944 р., виводячи її з меж суто радянського героїчного наративу та інтегруючи в ширший контекст досліджень Другої світової війни та історії Східної Європи.

Висновки до четвертого розділу

Аналіз військово-політичних, соціально-економічних та історіографічних вимірів Одеської наступальної операції 1944 р. дає змогу комплексно оцінити її місце в загальному перебігу Дніпровсько-Карпатської кампанії та визначити її значення для подальших трансформацій на Півдні України й у Причорноморському регіоні. Опрацювання фронтових документів, статистичних матеріалів, архівних джерел і сучасних досліджень засвідчило багатогранність наслідків операції та її стійкий вплив на подальший воєнно-політичний розвиток регіону. Операція стала ключовим фактором зміни стратегічної ситуації на Південному напрямку. Вихід радянських військ до Дністра та оволодіння морськими комунікаціями суттєво обмежили можливості противника для маневру та відступу.

Зруйнування логістичної системи окупаційних військ і втрата ними важливих опорних пунктів спричинили прискорення загального краху оборони на цьому відтинку фронту та посилили політичний тиск на союзників Німеччини в регіоні. Падіння окупаційного режиму стало рубежем, що визначав подальші події на Балканському напрямку та вплинув на еволюцію воєнно-політичної ситуації в Південно-Східній Європі. Соціально-економічні

наслідки визволення Одеси проявилися у двох взаємопов'язаних площинах. З одного боку, відновлення роботи порту, промислових підприємств і міської інфраструктури створило передумови для переходу до мирного життя, повернення населення та стабілізації регіону. З іншого — значний обсяг руйнувань, демографічні втрати, наслідки окупаційної політики та гуманітарні виклики перших повоєнних місяців зумовили тривалий та складний процес відбудови. Соціальна адаптація, подолання наслідків репресивних практик та відновлення громадського життя вимагали значних організаційних і матеріальних ресурсів.

Визволення Одеси мало виразний морально-політичний ефект. Подія стала символом наближення перемоги, вплинула на суспільні настрої та сприяла посиленню довіри до перспективи завершення війни. Місцеві ініціативи, зростання патріотичних настроїв, повернення мешканців із евакуації та поживавлення діяльності культурних і громадських інституцій свідчать про формування нового етапу регіонального життя, у якому пам'ять про визволення зайняла ключове місце. Історіографічний аналіз засвідчив суттєві розбіжності у підходах до оцінки операції в різні періоди та в різних дослідницьких традиціях. Радянська історіографія формувала переважно героїзований, одномірний образ подій, приділяючи основну увагу військовому аспекту та практично не розглядаючи їхній соціальний вимір. Українська історіографія модерного періоду запропонувала переоцінку значення операції, наголошуючи на участі українців у бойових діях, досвіді цивільного населення та реаліях воєнного й повоєнного повсякдення.

Зарубіжні дослідники розглядають операцію як складову загальноєвропейських процесів, зосереджуючи увагу на її впливі на баланс сил у Південно-Східній Європі та на перебіг Балканської кампанії. Узагальнення цих підходів дає підстави зробити висновок, що Одеська наступальна операція була не лише військовим успіхом, але й важливою політичною та соціальною подією, наслідки якої визначали розвиток регіону протягом тривалого часу. Її

значення виходить далеко за рамки локального звільнення території: воно охоплює трансформацію стратегічної ситуації, перебудову соціально-економічного життя, формування нових моделей історичної пам'яті та вплив на міжнародний контекст Другої світової війни. Таким чином, інтерпретація Одеської операції у сучасній історичній науці дедалі більше набуває комплексного характеру, що дозволяє розглядати її не лише як сукупність бойових дій, а як багатовимірне історичне явище, важливе для розуміння воєнного, соціального та політичного розвитку України в середині XX століття.

ВИСНОВКИ

У ході виконання дослідження поставлені завдання були реалізовані повною мірою, що дозволило комплексно охарактеризувати Одеську наступальну операцію 1944 р., її стратегічний, військовий, соціальний і історіографічний виміри.

1. Визначено передумови та стратегічні плани радянського командування під час підготовки Одеської операції. Проаналізовано політичні, військово-стратегічні та оперативні чинники, які зумовили необхідність наступу на Південному напрямку. Установлено, що рішення Ставки ВГК формувалися в умовах масштабної Дніпровсько-Карпатської кампанії, де метою було як розгром угруповання противника, так і забезпечення виходу Червоної армії до кордонів Румунії. Встановлено, що стратегічне планування ґрунтувалося на принципах високого темпу операцій, використання рухомих об'єднань та синхронізації дій кількох фронтів. З'ясовано, що підготовка операції поєднувала оцінку оперативної обстановки, інженерне забезпечення, розвідку та формування ударних угруповань.

2. Реконструйовано перебіг бойових дій із використанням сучасних джерел, картографічних матеріалів та наукових праць. У дослідженні відтворено хронологію розвитку операції: форсування Південного Бугу, прорив оборони противника, швидке просування механізованих корпусів, бої за ключові населені пункти та вихід до Одеси. На підставі картографічних реконструкцій простежено динаміку оперативного маневру, визначено особливості взаємодії різних родів військ. Виявлено фактори, які прискорили темп наступу, а також чинники, що впливали на характер опору противника.

3. Оцінено роль 3-го та 4-го Українських фронтів, окремих армій, флоту та партизанського руху. Установлено, що вирішальне значення мав високий рівень координації між фронтами, зокрема в напрямках Березівки, Роздільної та Тирасполя. Деталізовано внесок 37-ї, 46-ї та 57-ї армій, а також механізованих і

танкових корпусів, які забезпечили розвиток прориву. Визначено стратегічну роль Чорноморського флоту у блокуванні шляхів евакуації та підтримці флангових операцій. Підкреслено значення партизанських загонів, які посилювали втрати ворога, порушували комунікації та дезорганізовували відступ противника.

4. Досліджено участь румунських військ та вплив фактору союзництва Німеччини. З'ясовано, що румунські частини становили значну частину угруповання противника, однак їх бойова стійкість була нижчою порівняно з німецькими дивізіями. Встановлено, що суперечності всередині німецько-румунського командування, нестача резервів та зниження морального стану військ істотно прискорили крах оборони на Південному напрямку. У дослідженні підкреслено, що події під Одесою стали одним із каталізаторів політичної кризи в Румунії та подальшого її виходу з союзу з Німеччиною.

5. Проаналізовано радянську, пострадянську та сучасну українську й зарубіжну історіографію операції. Виявлено, що радянська дослідницька традиція зосереджувалася на героїчній інтерпретації подій, перебільшуючи роль командування та замовчуючи проблемні аспекти. Пострадянський етап позначений прагненням до переосмислення військових подій, включенням нових джерел та висвітленням соціального виміру війни. Сучасна українська історіографія запропонувала багатовимірний підхід, зосереджений не лише на бойових діях, але й на долі цивільного населення, окупаційному режимі та процесах визволення. Зарубіжні дослідження трактують Одеську операцію як важливу складову Балканського стратегічного вузла, наголошуючи на її впливі на геополітичну ситуацію в регіоні.

6. Виявлено ідеологічні схеми, неточності та суперечності у висвітленні операції в різні історичні періоди. Радянські описи подій часто ігнорували складні аспекти, зокрема втрати серед цивільного населення, проблеми командування та масштаби руйнувань. Пострадянські праці демонструють поступовий перехід до критичного аналізу, проте залишають суперечності в

оцінках окремих етапів. Сучасні українські й зарубіжні автори виявляють декілька заідеологізованих наративів, зокрема щодо масштабів опору, мотивації ворога та участі місцевого населення. Визначено, що використання нових джерел та міждисциплінарний підхід дозволили значною мірою подолати попередні спотворення.

7. Окреслено значення Одеської наступальної операції у контексті визволення Півдня України та загального ходу Другої світової війни. У роботі наголошено, що операція стала одним із ключових етапів вигнання окупантів з Південного Причорномор'я, змінила стратегічний баланс на користь антигітлерівської коаліції та забезпечила плацдарм для подальшого розгрому сил противника на Балканському напрямку. Визволення Одеси мало не лише військове, а й значне політичне, соціальне та моральне значення: воно засвідчило незворотність відступу нацистського блоку, підвищило бойовий дух населення та створило передумови для відновлення регіону після тривалої окупації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аврамова В.І. Одеса в 1941-1944 році. Вісник навчально-методичного центру в Одеській області. URL: [http://www.nmc.od.ua/wpcontent/uploads/2014/03/Vestnik_specvipusk_2014. pd](http://www.nmc.od.ua/wpcontent/uploads/2014/03/Vestnik_specvipusk_2014.pdf)
2. Бабіч О.В. Жінки в умовах окупації. Одеса 1941–1944 рр. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2022. Т. 33 (72). № 3. С. 1–10.
3. Бабіч О. Структура та діяльність органів соціального забезпечення румунської окупаційної адміністрації в Одесі (1941–1944 рр.). Старожитності Лукомор'я. 2021. № 6 (9). С. 64-74.
4. Бабіч О. Толерантність Одеси. Погляд історика. Трансформація української національної ідеї / упоряд. О. Доній. Київ: Наш формат, 2019. С. 304–308.
5. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941 – 1945. Київ: Книга Пам'яті України, 2000. 944 с.
6. Безродний Є.Ф. Одеська наступальна операція 1944 р. // Україна в полум'ї війни: 1941– 1945. С.328–335.
7. Безродний Є.Ф. Рівненсько-Луцька наступальна операція 1944 р. // Україна в полум'ї війни: 1941–1945. С.277–283.
8. Брицький П.П. Україна у другій світовій війні (1939-1945 рр.). Чернівці, 1995.
9. Від Рейхстагу до Іводзіми. У полум'ї війни. Україна та українці у Другій світовій / Заг. ред. Я. Примаченко; Авт. кол.: В. Вятрович, С. Громенко, М. Майоров, І. Патриляк, Я. Примаченко, А. Руккас. Харків, 2017. 352 с.
10. Війна. Грані /редкол.: Л. Легасова (кер. проекту) та ін. Київ: Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, 2018. 220 с.

11. Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. Вип. 3 (5) / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», Ін-т історії України НАН України. Київ, 2014. 210 с.
12. Вінцковський Т. С. Українське самостійницьке підпілля у Трансністрії (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 2007. № 5. С. 123.
13. Вказівки для військових політкерівників та пропагандистів Української національної Революції на СУЗ. Лютий 1944 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/10126/>
14. Вербицький А. Героїчні оборонці Одеси. К. : Укрдержвидав, 1943. 55 с.
15. Гейтан О., Левченко В. Періодичні видання Одеси часів румунської окупації 1941-1944 рр. як історичне джерело (за матеріалами Державного архіву Одеської області). *Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*. Вип. 22. Одеса: Друкарський дім, 2017. 294 с.
16. Горєлов В.І., Клименко В.С. Україна у Другій світовій війні: людський і матеріальний чинник перемоги над нацизмом. *Воєнно-історичний вісник: збірник наукових праць Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського*. К.: «Компринт», 2017. Вип. 1(23). С. 34–39
17. Героїчна Одеса: до річниці визволення міста від фашистських загарбників. URL: [http\(data звернення: 08.12.2025\)ps://lib.onu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/Prezentatsyya10aprelya.pdf](http://data.zvernenia.org/08.12.2025/ps://lib.onu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/Prezentatsyya10aprelya.pdf)
18. Грылев А. Н. Днепр. Карпаты. Крым. Освобождение Правобережной Украины и Крыма в 1944 году. Москва, 1970. С. 191.
19. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття. К., 2019. 656 с.
20. Грицюк В. Весняний наступ Українських фронтів. *Віче*. 2014. № 5. С. 36–39.

21. Грицюк В. М. Найбільша воєнна операція на українських теренах (до 70-річчя вигнання нацистських окупантів з України) / В. М. Грицюк, О. Є. Лисенко. *Український історичний журнал*. 2014. № 5. С. 4–21.
22. Грицюк В. Праці радянських воєнних істориків закритого характеру щодо аналізу воєнних дій на теринах України часів Другої світової війни. Сторінки воєнної історії України: 36. наук. ст. Вип. 12. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. С. 25-30.
23. Грицюк В., Лисенко О. Завершальні операції Червоної армії на території України. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hrytsiuk_Valerii/Zavershalni_operatsii_Chervonoj_armii_na_terytori_i_Ukrainy.pdf?PHPSESSID=fs7vbso625184bae69f1t4i1g0i
24. Грицюк В. М. , Лисенко О. Є. Одеська наступальна операція 1944. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2010. Т. 7/ С. 535.
25. Грицюк В. М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України / НАНУ. Ін-т історії України. Київ, 2010. 150 с.
26. Держархів Одеської обл., ф. Р- 2238, оп. 1, спр. 4, 99 арк. 4. Там само, ф.Р-2138, оп. 1, спр. 5, 46 арк.; ф. Р-2377, оп.1, спр. 4, 480 арк.
27. Держархів УСБУ в Одеській обл., спр. 15573-п., 412 арк. 10. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372. Т. 6. URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/21913/> 11. Держархів УСБУ в Одеській обл., ф. Р-2357, оп 1, ед. хр. 9.
28. Держархів УСБУ в Тернопільській обл., спр. 12977, п. 69.
29. Дорогою ціною. Головні факти про звільнення України від нацистських загарбників. Факти. 28 жовтня 2023. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20231028-dorogoyu-tsinoyu-golovni-fakty-pro-zvilnennya-ukrayi-ny-vid-natsystskyh-zagarbnykiv/>
30. Жуков Г.К. Спогади і роздуми / Пер. з рос. Київ, 1985. С.633.
31. Заболотна Т. В.. Малиновський Родіон Якович [Архівовано 17 вересня 2016 у Wayback Machine.]. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. /

редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наукова думка, 2009. Т. 6 : Ла Мі. С. 475

32. Завершення Другої світової війни. 2 вересня 1945 року. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/viyskovym/zavershennya-drugoyi-svitovoyi-viyni-2-v-eresnya-1945-roku>

33. Захаров М. В. Шлях до Перемоги / Корсунь Шевченківська битва / Ред. кол. М. В. Захаров, В. Я. Сіробаба, О. Л. Стещенко та ін. К. : Політвидав України, 1974. 293 с.

34. Златанов З. Місця пам'яті про другу світову війну на карті України. URL: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/12.11.2020/pdf/VIM_28_2020-82-93. (дата звернення: 08.12.2025)

35. Історія України XX – поч. XXI ст.: навч. посіб. / Панченко П.П., Барановська Н. П., Падалка С. С. та ін. Київ: Знання, 2004. 582 с.

36. Історія Української РСР. Т. 7. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. Київ: Наукова думка, 1977. 536 с.

37. Кіпіані В. Друга світова Непридумані історії. (Не) наша, жива, інша. Київ: Vivat, 2018. 304 с.

38. Книга скорботи України. Одеська область / Ю. А. Петренко, А. Г. Гурський, В. Д. Сальніков [та ін.]. Одеса : обласне відділення пошуково-видавничого агентства «Книга пам'яті України», 2000. Т. 1. Одеса. 487 с.

39. Коваль М. В. Третій Український фронт // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2013. Т. 10 : Т. Я. С. 146.

40. Коваль М. В. Україна у другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ, 1994.

41. Кондратенко Л. В.. Другий Український фронт [Архівовано 25 червня 2016 у Wayback Machine.]. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наукова думка, 2004. Т. 2 : Г. Д. С. 474.

42. Кондратенко Л. В. Другий Український фронт [Архівовано 30 червня 2016 у Wayback Machine.]. *Енциклопедія сучасної України* / ред. кол.: І. М. Дзюба [та ін.] ; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001—2025 pp.
43. Корнійчук С.П., Грицюк В.М., Лисенко О.Є., Покатило О.І. Визнання внеску України у перемогу над нацизмом у Другій світовій війні лідерами Організації Об'єднаних Націй. *Наука і оборона*. № 2. 2020. С. 3 – 13.
44. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Львів: НТШ, 1993. С.455
45. Кривизюк Л. П. Оперативне мистецтво рухомих з'єднань на завершальному етапі Дніпровсько-Карпатської наступальної операції *Воєнна історія*. 3 (63). Київ, 2012. С. 66–74.
46. Кром М.Г. Кіровоградська наступальна операція 1944 р. *Україна в полум'ї війни: 1941- 1945.* / ПАНЧЕНКО П. П. та ін. Київ, 2005. С.261–270.
47. Кучер В.І. Німецько-радянська війна 1941-1945. Політична історія України. ХХ ст. Т. 4. К.:Генеза., 2003. 584 с.
48. Л. В. Легасова, Н. О. Шевченко. Конєв Іван Степанович // *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2009. Т. 5 : Кон - Кю. С. 23.
49. Левітас Ф. Л. Друга Світова війна: Український вимір. Київ: Новий час, 2012. 272 с.
50. Лисенко О.Є., Грицюк В.М. Воєнний наступ українських фронтів. *Віче*. 2024. № 5. С. 36-39.
51. Лисенко О.Є., Перехрест О. Г Демографічні втрати України в Другій світовій війні. *Архіви України*. 2005. № 3. С. 8-34.
52. Лисенко О.Є., Пилявець Р.І. Битва за Дніпро у Другій світовій війні: спроба нової концептуальної візії. *Український історичний журнал*. 2019. № 4. С. 88-117.

53. Лібер Ю. Тотальні війни: творення модерної України у 1914–1954 роках. Харків: Віват, 2019. 528 с.
54. Макаров В.Д., Рибак М.І., Сидоров С.В. Внесок України в розгром фашизму у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. Сторінки воєнної історії України. Київ., 2006. Вип.10. Ч.1. С.290–297
55. Малий словник історії України / відпов. ред. В. А. Смолій. Київ: Либідь, 1997.464 с. ISBN 5-325-00781-5.
56. Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. Київ: Книга пам'яті України, 1996. С.85.
57. Науменко К. Є. Конєв Іван Степанович [Архівовано 18 серпня 2016 у Wayback Machine.]. *Енциклопедія сучасної України* / ред. кол.: І. М. Дзюба [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001—2025 рр.
58. Одеський порт : 1941–1944 роки, окупація. Одеські портовики у героїчному підпільному та партизанському русі / ред.-уклад. Т. Н. Глеб-Кошанська ; Одеський морський торговельний порт, Музей ім. Ф. П. Де-Волана Одеського морського торговельного порту. Одеса : Астропринт, 2010. 103 с.
59. Окупація. Одеса, 1941–1944 : документи й матеріали з колекції Михайла Пойзнера / уклад.: М. Б. Пойзнер [та ін.]. Одеса : Друк, 2004. 375 с.
60. Операції Радянських Збройних сил у Великій вітчизняній війні 1941-1945 гг. Т. 3. С. 161–162.
61. Останні жертви окупаційного режиму: як нацисти розстрілювали людей перед вигнанням. URL: <https://suspilne.media/441321-ostanni-zertvi-okupacijnogo-rezimu-aknacisti-rozstrilali-ludej-pered-vignannam-z-odesi/> (дата звернення: 08.12.2025)
62. Пам'ять житиме у віках»: до 76-річчя визволення Одеси. URL: https://odnb.odessa.ua/view_post.php?id=2781

63. Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І.К. Патриляк, М.А. Боровик. Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2010. 590 с.

64. Плиев И. А. Разгром “армии мстите лей”. С. 140; История второй мировой войны 1939-1945 гг. в 12 томах. Том 8. Крушение оборонительной стратегии фашистского блока. Москва, 1977. С. 96.

65. Полиновий травень 44-го: дослідження, документи, свідчення. Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. Київ, 2017. 312 с.

66. Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша / Упорядники Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський. Одеса: АТ «ПЛАСКЕ», 2010. С. 261-265.

67. Рибченко Л.В. Людські втрати України в лавах РСЧА під час німецько-радянської війни. Воєнно-історичний вісник: Зб. наук. пр. Нац. ун-ту оборони України ім. І. Черняховського. Вип. 2(36). Київ, 2020. С. 219–235.

68. Рудянин І. П. Військова історія України : силабус вибіркової навчальної дисципліни підготовки бакалавра спеціальності 032 Історія та археологія освітньо-професійної програми Історія, європеїстика, археологія / Волинський національний університет імені Лесі Українки, факультет історії, політології та національної безпеки, кафедра історії України та археології. Луцьк, 2022. 20 с.

69. Сало А.Я. Застосування військ (сил) в операції на оточення (за досвідом КорсуньШевченківської операції 1944 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2005. 20 с.

70. Сафонова Н. Діяльність ОУН на Одещині у 1941–1944 рр. *Наукові записки ТНУ ім. В. Гнатюка: Серія «Історія»*. 2015. С. 7-11.

71. Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 роках / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко, Р.І. Пилявець, С.В. Сидоров; відповідальний редактор О.Є. Лисенко. Київ: Національний університет

оборони України імені Івана Черняхівського, Інститут історії України НАН України, 2015. 508 с.

72. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України / Валерій Грицюк ; редкол.: В. А. Смолій (голов. ред.) [та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2010. 129-131с.

73. Стяжкіна О. "Червоні злодії" Другої світової: витоки, практики й наслідки мародерства радянських військовослужбовців. *Український історичний журнал*. 2022. Число 3. С. 14-29

74. Танки і танкові війська: вчора, сьогодні, завтра: Монографія / Л. П. Кривизюк, О. О. Юрчук. Львів: Ліга Нова, 2014. –362 с.

75. Тронько П.Т. Навічно в пам'яті народній. Київ: Молодь, 1995. С. 119 – 120.

76. Україна за п'ятдесят років (1917-1967). Статистичний довідник. Київ: Політвидав України, 1967. 272 с.

77. Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Міжнародна наукова конференція. Міністерство культури України; Інститут історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»; Національний університет оборони України. Відп. ред.: Легасова Л.В. Київ, 2011. 800 с.

78. Україна. Хроніка визволення: дослідження, документи, свідчення. Інститут історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». Київ: Аеростат, 2014. 324 с.

79. Україна в XX столітті (1900 – 2000) : 3б. документів і матеріалів./Упоряд. А. Слюсаренко, В. Гусєв, В. Король та ін. Київ : Вища шк., 2000. 351 с.

80. Уткін О.І. Кримська наступальна операція 1944 року // Україна в полум'ї війни. 1941–1945. Київ: Україна, 2005. С.336–346.

81. Хруленко І.П. Житомирсько-Бердичівська наступальна операція 1943–1944 рр. Україна в полум'ї війни: 1941–1945. Київ, 2005. С.251–260.

82. Хлонь С.Є. Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція військ 1-го Українського фронту (4 березня – 17 квітня 1944 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2012. – С.7.

83. Чернега П. Український народ у Другій світовій війні: новий погляд на проблему. *Історія в школі*. № 5-6.

84. Чорна книга України : з Збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе/ Упоряд., ред. Ф. Зубанича; Передм. В. Яворівського. Демократична партія України. Київ: Вид. центр "Просвіта", 1998. 784 с

85. Чуїков, В. І. Від Сталінграда до Берліна. Київ: Політвидав України, 1982. 394 с.

86. Файзулін Я. Історія. UA. Постаті, факти, версії. Київ

87. : Комора. 2021. 544 с.

88. Чорний О. Битва за Дніпро в оцінках її першого дослідника генерал-майора Ф. М. Ісаєва. Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія, 12/54, 216–236.

89. Чорний О.В. Битва за Дніпро: політико-ідеологічна складова в історіографії проблеми. *Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського*. Серія: Історичні науки. Т.34 (73). 2023. С.. 271- 279.

90. Шторгін І. Друга світова війна. Втрати України. Радіо Свобода. 8 травня 2023. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/druha-svitova-viyna-vtraty-ukrayiny/31438354.html>

91. Яневський Д., Красовицький О. 10 розмов про історію України. Київ: Фоліо, 2022. 387 с.

92. Якупов Н. М. Подвиг Одеси : до 60-річчя визволення Одеси від загарбників / Н. М. Якупов, В. П. Щетников. Одеса : КП ОГТ, 2004. 231 с.

93. 17 днів на звільнення Одещини: хронологія подій у березі 1944 року. URL: <https://odessa-life.od.ua/uk/article-uk/17-dniv-na-zvilnennya-odeshhini-khronologiya-podijj-u-berezi-1944-roku> (дата звернення: 08.12.2025)

94. Glantz D. M. Red Storm over the Balkans: The Failed Soviet Invasion of Romania, Spring 1944. Lawrence, KS: University Press of Kansas, 2006. 432 p.

95. Liedtke G. Lost in the Mud: The (Nearly) Forgotten Collapse of the German Army in the Western Ukraine, March and April 1944 // *The Journal of Slavic Military Studies*. 2015. Vol. 28, No. 1. P. 215–23 (дата звернення: 08.12.2025)

96. Mawdsley E. Thunder in the East: The Nazi–Soviet War, 1941–1945. 2nd ed. London–New York: Bloomsbury, 2015. URL: https://research.ceu.edu/en/publications/mawdsley-evan-thunder-in-the-east-the-nazisoviet-war-19411945-sec/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 08.12.2025)

97. Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/22008/file.pdf> (дата звернення: 08.12.2025)

Додаток А

**Структура військ, задіяних в Одеській наступальній операції
(березень–квітень 1944 р.)**

Фронт / Армія	Склад	Командувач	Основні завдання під час операції
3-й Український фронт	5-та ударна, 6-та, 8-ма гвардійська, 28-ма, 37-ма, 46-та, 57-ма армії; 23-й танковий корпус; кінно-механізована група Плієва; 17-та повітряна армія	Р. Малиновський	Прорив оборони противника на Південному Бузі, оточення і ліквідація угруповання під Одесою
2-й Український фронт	5-та, 7-ма гвардійські армії; 53-тя армія; 5-та повітряна армія	І. Конєв	Наступ у напрямку на Ясси й Кишинів з метою відрізання шляхів відступу німецьких військ
Чорноморський флот	Морська піхота, торпедні катери, підводні човни	П. Октябрьський	Блокування евакуації, підтримка флангів сухопутних військ, десанти в Миколаєві та Очакові

Додаток Б

Втрати сторін у ході Одеської операції (26.03–14.04.1944)

Категорія	Радянські війська	Німецько- румунські війська
Особовий склад (загальні втрати)	~269 тис. (включно з пораненими)	~37 тис. загиблими і пораненими
Безповоротні втрати	~55 тис.	Дані неповні: близько 10–12 тис.
Танки та САУ	415 втрачено (загальні дані за кампанію)	443 знищено або втрачено
Авіація	540 літаків (без відокремлення втрат)	620 літаків (втрати не уточнені)

Додаток В

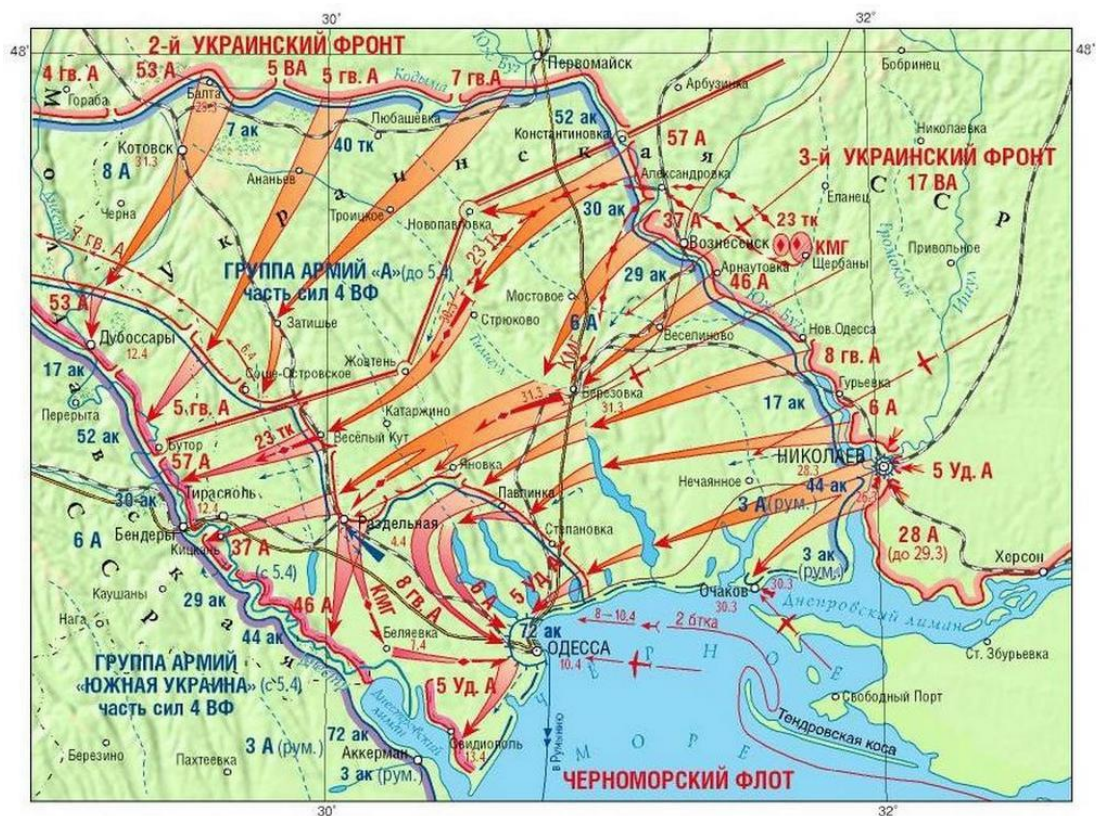
Хронологія ключових подій Одеської наступальної операції

Дата	Подія
26 березня 1944	Початок наступу 3-го Українського фронту; форсування Південного Бугу
28 березня	Висадка морського десанту в Миколаєві під командуванням К. Ольшанського
30 березня	Звільнення Очакова; розгортання наступу на Одесу
4 квітня	Взяття станції Роздільна; розсічення оборонного угруповання противника
9 квітня	Радянські війська входять у передмістя Одеси
10 квітня	Повне визволення Одеси від німецько-румунських військ
12–14 квітня	Вихід до Дністра; опанування плацдарму на його правому березі

Додаток Г

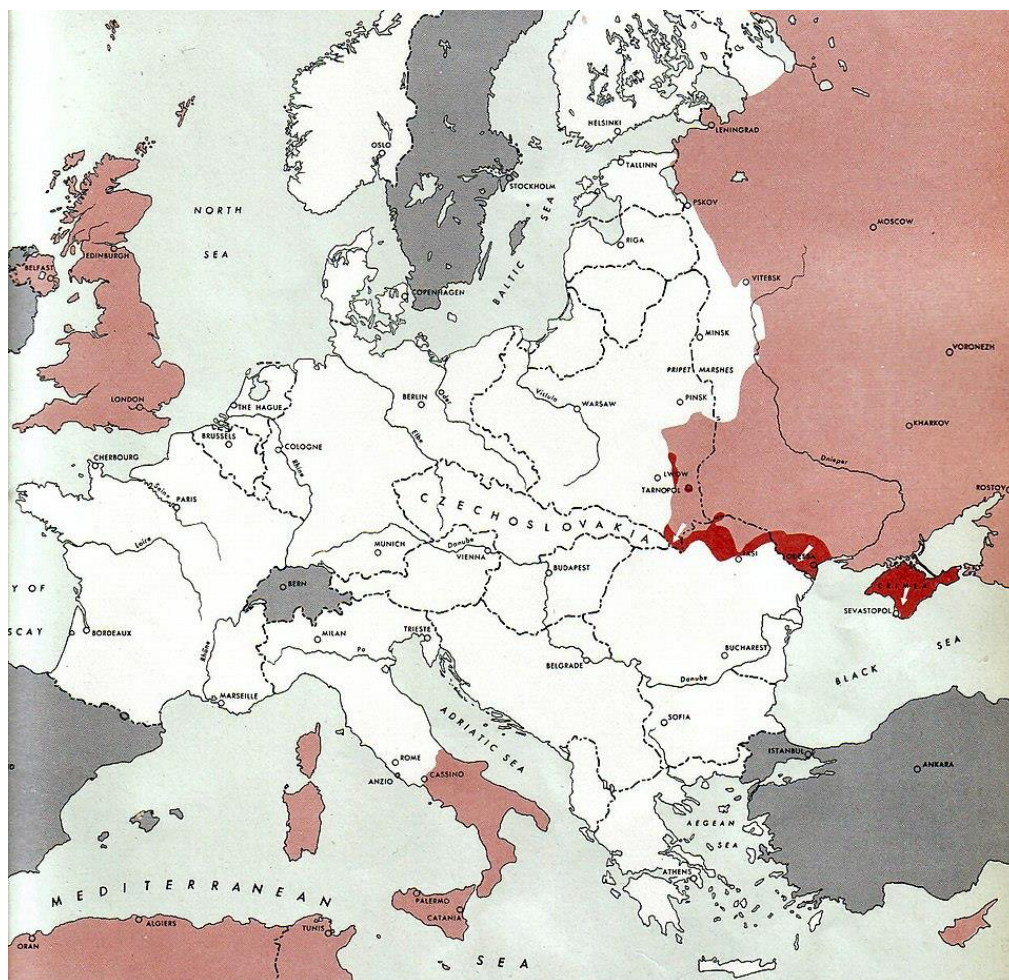
Схеми бойових дій

Одеська наступальна операція 28.03 – 14.04.1944 р.

Український фронт. Розгром Одеського угруповання противника.

28.03 – 14.04.1944 p

Загальне становище фронту на 15 квітня 1944 р.